

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIV. évf.

Martius—Aprilis.

2-ik füzet.

Társadalmi fejlődés.

Nemrégiben elhalt egyik babros-nevű hazánkfia, festőművésznk, Zichy Mihály, egy kép keretében akarva megszólaltatni az eseményekben nagy multú XIX. százév vérhullámokban zajló korszakos történelmét, a túlradó férfierő féktelen bravurjaival, a művészi alkotás monumentalis szélességében megfesté a keresztény civilisatio és pogány világfelfogás harcát, a pápaság küzdelmét s a fajok egyesítését és a családi élet rázkódtatásait, s mivel szerinte a leghumanusabb, legnagyobb eszmék csakis az érettük kiontott vérben, romlásban vernek gyökeret, nagyobb, állandóbb alkotások ára mindenütt a pereznyi pusztulás diadala, -- nagy művére oda tevé, hogy a sok könnyáldozat, lelki tortúra és borzalmas vérözön után virradni fog, hátulról a Krisztus alakjának távoli körvonalai elmosódva, álomszerű vonalakkal rajzolódnak az ég szivárványos hajlására.

A mit kifejez a művészi ecset s a mi félálomban a festő lelkében lebegett, az ma is benne van a levegőben s nagyjában legalább ma is ugyanaz.

Sok harc van ma is a világon. A természet harca és a társadalom harca, az elvek és érdekek harca, az elméleti szélsőségek és a gyakorlati szempontok harca, sejtek kiválogatása a testben, jelszóké a közéletben, munkás és munkaadó egymásközti ellentétei és surlódásai, miket még eddig csak csökkenteni tudott a munkás-jóléti intézmény s a hatalmi kétoldalúság; továbbá a küzdelem Isten nélkül s küzdelem az Istennel, felekezeti és faji ellentétek, politikai reformok és rendi viszonyokból való kibontakozások, nemzetek nagy versenyzései s az absolutismusnak minden önálló létet és öntevékenységet megsemmisítő tulságai -- nem szemünk előtt vannak-e? S mindezek nem az erősek és gyengék ádá harca-e, melyekben

megvannak a győzők és legyőzöttek, a diadalittas csapatok és sebesült rabszolgák, a halottak és a hulla-fosztogatók, a sírkertek és a „vörös kereszték”? Nem áll-e Babylonia óta ma is az egységes állam-ideál s nemzeti szellem szemben a nemzetiségi önérzet szertehúzó törekvéseivel? Nem vívja-e harczeit a keresztény világnézet a nemzetközi socialdemokratia érzelgős kétségbeesésével s a történelmi materialismus nyughatatlanságaival? Béke és csend nyugalma honol-e a pápaság mindent absorbeáló egyetemessége s az emberiség amaz egységes törekvése közt, hogy modernebb elméletek alapján rendezze be a maga sajátos emberi élet-világát? S végre az a rengeteg fonák gazdasági elv, jogi elmélet, zürzavaros élvezet-vágy, medeai lelkületből fakadó cselekvés, elprédálása az életnek s kialakulása a vér- és idegélet rettentő formáinak, s mindaz, a mi a társadalom socialis bűnét teszi, de annyira elfajulva és az ártatlanságig bemohosodva, hogy a moralis szégyen valósággal tombol az emberiség lelkén, őrzöng az élet színpadán: nem támadják-e szakadatlanúl a családi életet minden híven teljesített kötelességeivel és méltán viselt felelősségével, nem igyekeznek-e kivetköztetni a családot szellemi és társadalmi fontos szerepeiből, hogy ezáltal irányithassák más czélok és funetiók felé? . . .

És viszont és ezeknek a jeleneteknek határozott háttéréül a keresztény vágyakozás édes-bús melodiájának meg-megcsendülő accordjaiban nem tárul-e szemeink elé, hogy a világ küszöbön álló socialis újjászületése, a társadalmi jóllét és a társadalmi tökéletesedés újra éledésének és természetes folytatásának gondolata semmi más, mint betünként a Jézus tanítása, hogy a züllő erkölesöket csak az ő szelleme válthatja meg a megsemmisüléstől . . .

Mind-mind ugyanaz ez, mit jelképesen a művész elbeszél. Legfennebb a színtér változott. A harezok mezeje a történelem látható színpadáról áttevődött a láthatatlan lelkekbe, beleszövdött a lélek mozgásának minden renddel és szabálylyal önként alakuló ellentéteibe.

Egyéb a régi. Még ama bizonyos sötét, fürtös felhők is, melyeket már őr és hajt a hajnali világosság, nem akarnak tágitani. A pusztulás geniusának szemmel látható újabb és újabb diadalai, a rombolás szellemének hozott áldozat mintha

még ma sem volnának elegendő ahhoz, hogy a szebb jövő fel-
tűnjék s hogy a bizonytalanságtól való borzadály futó fellegként
széjjelbomoljék, — csak ez sötétíti mindig a jelen tisztaságát,
veszélyeztetvén a hajnal fényerejét, a ragyogó czél eljövételét.

Hanem a mostani korszaknak nevezetességet azért koránt-
sem ez az ismétlődő vagy visszatérő történelmi jelleg biztosít;
fontosságot helyzetünknek nem az nyújt, hogy a jelen minden
törekvésében és eszmemozgalmában már benne van csirája a
jövőnek s így a jövő eszméinek csiráztatása a legnagyobb óva-
tosságra és vigyázatra int, s a talaj, melyből kihajt az új idők
virága, a legszorgalmasabb munkát várja meg... Nem!...
Csak természetes az is, ha a jelenkor embere nem elégszik meg
a létező és meglevő dolgoknak magyarázatával, hanem a jövőre
néz, a jövő társadalmát vizsgálja, minden energiáját ama követ-
kezendő társadalom socialis szervezetének a tanulmányozására
fordítva, mely a jelenlegit fölváltani fogja... Hiszen ősidőktől
fogva így van ez! S ha az ember csakugyan a lényegét keresi
a változásoknak s azoknak rejtett rugóit igyekszik előpattan-
tani: egyenes kötelességet teljesít. Mert Ostwald nézete szerint
egész művelődésünk azon alapszik, hogy a jövőre is gondolunk,
s hogy bizonyos dolgokat előre meg tudunk mondani, termé-
szetesen különféle pontossággal. Szóval nincs semmi különös,
vagy éppen nyugtalanító abban, ha a tudományos vizsgálódás
csak úgy, mint a kritikátlan ösztön — félve rázkódtatásoktól —
ráveti magát a jövőre, hogy az eseményeknek legalább bizony-
os területét a jól értelmezett indeterminismus szétterülő irány-
vonalain haladva, hozzáférhetővé tegye az előrelátásnak...

A mi átmeneti korunkban a legnevezetesebb és igen örven-
detes az, hogy nemesak készíttjük látásunkat lehetővé tenni
az előrenézést, hanem újjáalakult a látás is, s a haladás nem
a pessimismus, hanem a társadalmi optimismus hitvallásában
nyer kifejezést.

Hatvan esztendő óta folyton kísért a különféle forradalom
árnya. De a régihez képest ma mégis óriási különbséggel. Többen
és egyre többen vallják, hogy az emberi társadalomnak nem
revolútióra, hanem evolútióra van szüksége. Az összeomlási
elméletek vérpárás álmai mind kevesebb hívőre találnak, ellen-
ben az egységes fejlődési menetben mind számosabban látják,
úgy, hogy a mi körülöttünk van semmi egyéb, mint megannyi

fejlődési-tünet, melyek az evolutios-erők tudatos vagy öntudatlan megnyilatkozásai nyomán állottak elő.

Egyszóval korszakunknak legjellegzetesebb vonása a fejlődés lett.

De hát mit is jelent ez a fejlődés? Mit általában, s mit a szellemi életre nézve? . . . Igazán oly korszakalkotó-e az emberi szellem történetében, mint hivei hirdetik, vagy oly üres, vizenyős, csak rombolni tudó, a minőnek az evolutionista és monista világnézet ellenpropagandája szereti feltüntetni?

Azt hiszem egyik úgy, mint a másik.

Mert látva mondjuk az ember társadalmi életének torz-erköleseit, mint a nagy fejlődésfolyamatnak szükségképp bekövetkező termékeit, elragadtatva nem lehetünk a fejlődélmélet tünetményeitől. Látva a nagy városok utcáin, a legfényesebb paloták, templomok, színházak, könyvtárak és muzeumok szomszédságában mesterségesen tenyésztő újkori vandalismust, a mint az ugynevezett osztályöntudatos proletárság testi és lelki alkotó elemei, kötelességei és tehetségei ott támadnak, alakulnak és módosulnak, míg végre a homo socialis teljesen kifejlődik, felnő s erőben és hatalomban ott áll előttünk: lázasan kiálthatunk fel -- avagy fejlődés-e mindez? . . . Fejlődés-e az, mikor az egyén mindenre felszabadítja magát, mi által ostromolhatja a társadalom rendjét, siettetheti a tekintélyek lejáratását? . . . Fejlődés-e a jakobinismus folyton erősbülő szelleme, mely milliók fejét követeli azért, hogy a józan ész uralkodjék? . . . Fejlődés-e az az evezés a hitetlenség vizein az anarchia felé, mely teljesen le akarja törni a lelkiismeret uralmát, elnémitani a kötelesség szavát s határozott merényletet tervez a civilizatio ellen? Fejlődés-e az, mit a csalódott kor, a kiábrándult nemzettek keresztútjai mutatnak? . . .

Mindezek aligha fognak tanubizonyságot szolgáltatni az evolutio egyre hatalmasodó igazságainak helyessége mellett.

Elleiben igen helyesen vélik némelyek azt, hogy minden fejlődés és átalakulás csak annyiban tekinthető haladásnak, a mennyiben előmozdítja valamely társadalmi eszménynek megvalósulását, vagy legalább is útját egyengeti oly társadalmi állapot bekövetkezésének s formából-formába való elváltozásának, mely a közvetlen előzővel szemben visszacsést nem mutat.

A mit Spencer hirdetett s a mit társadalomtudományi

evolutionismus néven ismerünk, mely szerint a társadalmi élet is az életfeltételekkel folytonos kölcsönhatásban áll s csakis a faj alkalmazkodása az életfeltételekhez hozhat létre szilárd jellemeket és egészséges érzéseket, az ma egész iskolát alkot a társadalomtudomány világában. A környezet-elméleti hatások érvényesülnek. A jelszó fogékony földre hull mindenfelé. A tovább fejlődés korszaka beállott már az egyén, mint a társadalom öntudatában, lelkivilágában.

Elmélkedjünk tüneteivel fölött!

A fejlődés teljesen a természettudományos világnézetre levén alapítva, csak természetes, hogy összeütközésbe jő az emberi szellemnek amaz irányzatával, mely a természet fölöttit az emberi véges látkör fölé helyezi. A mostani fejlődés is mindenek előtt a keresztény-világnézet ellen irányul. A vallásos eszmék saját belső fejlődési törvényeit, a physikai és chemiai törvényektől esetleg különböző szellemi és lelki törvényeit nem ismerve s nem is keresve, s a kereszténység világboldogító tanainak eszmekörét, a lelkiek világának erkölesi jelenségeit csak azokban a merev dogmákban látva, melyeket a felületes szemlélődés benső magának és lényegnek tekint: a kezdődő fejlődélmélet viszonya a valláshoz annak lekicsinylésében nyilvánul. S a mire Darwin sohasem gondolt, az is bekövetkezett. A Marxismus név alatt ismeretes tudományos socialismus az emberi társadalom abszolút tovább fejlődéséből teljesen kitörülve a vallást, kijelentvén, hogy a különböző társadalmi ideológiák csak amolyan cziczomái az emberi szellemnek, melyek a társadalom fejlődésében igazi mozgató energiát nem jelentenek.

Nem hiában, hogy egyre többen akadnak tudósok, kik a tudományos socialismus teljes esődjéről beszélnek.

Hiszen teljes félreértés volna a fokról-fokra való fejlődés természetes mechanizmusában, a mindenre kiterjedő okság-elv érvényesülésében csupa eretnokséget vagy atheismust látni. A mit az constatált, az még nem lázadás az Isten ellen, hanem a természet erőinek fejlesztő hatásáról, a szervezeteknek s a tényeknek magukban rejlő s beléjük oltott fejlődéserejéről, vagy legujabban az anyag és szellem ellentéteinek az energia felsőbb egységébe való összeolvadásáról alkotott gondolat-forma. S ez iránynak már vannak is ékes szószólói a fejlődélmélet híveinek vallomásai szerint. Többek közt Vetter, ki az evolu-

tionista világfelfogásnak etikai oldalát vizsgálva s az ember ősi gondolatmenetének mivoltát keresve, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „a szellemi világban való hit zavaros sejtelmekből az oki összefüggések ismertetésének előrehaladtával mind világosabban tűnik ki, hogy minden véges dolognak ősforrása, fentartója egyetlen, változhatatlan legmagasabb lény, mely bennünk és velünk, magunkkal és az egész világgal él és alkot és a melynek mégis másnak kell lennie, mint mi és mint széles e világ“. Vagy más helyt: „— Az istenfogalom eddigi egész fejlődése — tisztán emberi fejlődés, a legalsóbb szenvedélyeknek alávetett lényből félreismeshetetlenül haladva ama legfelsőbb fok felé, hol az utolsó emberi rárakott aggaléktól is megszabadulva, úgy jelenik meg az emberek felfogásában, mint a tiszta kifürkészhetetlen létező, a nagy világrejtvénynek valódi ősertelme. Ebben — mondja ő — s csakis ebben békül ki a hit és tudás egymással, a mindkét részről való elérhetetlenség teljes tudatában“. Avagy, hogy mire értékeli a vallást a fejlődélmélet s mennyi benne a vallás-ellenesség, értsük meg Bölsche szavait, melyekben kifejezi, hogy „a ki a vallásban talált enyhületet, az ezután is meg fogja benne találni. A lezármas tényeinek ismerete semmi összefüggésbe sem hozható a szív belső vallásával. A vallásos érzés sokkal inkább emberi valami, hogy sem azt ily fejlődésbeli tények ismerete leronthatná“ . . .

Úgy is van ez! Ha a fejlődés mindenben uralkodó vezéreszméje a tovább haladás útját akarja egyengetni, számolnia kell a történelmileg adott helyzettel; a teljes negatio az ember természetében mutatkozó tárgyilagos erők iránt, melyek történelmileg létrejöttek és tényleg megvannak — mint a vallás is, — nem fog a társadalmi viszonyok tökéletesebb rendezéséhez vezetni.

És itt vessünk egy futó pillantást a kereszténység alapján álló s így hatásukban mindenesetre jelentékenyebb fejlődéselemekre.

Mint a ki a társadalom fejlődését a maga egészében fogja fel, Kidd Benjámint ragadja meg figyelmünket.

A társadalmi élet összjelenségeit nézve, megfigyeléseit körülbelől ezekben adja vissza:

„A létért való harcban a társadalom képességének s erélyének, illetve alkalmazkodási képességének az alapja: az altruizmus. A mint ez gyengül, megszűnik harcképes lenni.

Az egoizmus és altruizmus óriási harcokat vívnak egymással az ó-kortól kezdve. Napjainkban kevesebb az önzés s nagyobb az altruizmus, mint volt az ó-korban. A harc az egyén és társadalom közt elérte tetőpontját. Az egyén több-több jogot kap. De napjainkban is szemközt állanak az egyén és közérdek. S a jövő feladata, hogy az egyén érdeke s az egész érdeke egymást teljesen fedjék. A mi pedig rábirja az egyént, hogy a saját érdekéről lemondjon, hogy az élő nemzedék a jövőért munkáljon, esetleg azért áldozatot is hozzon: az a vallás.

Az ember értelmi tehetsége a civilizációval nem tart lépést. A vadak gyermekei az iskolába jutva, az évezredes fejlődésű európaiak gyermekeivel kiállják a versenyt. Az emberiség óriási fejlődése nincs okozati összefüggésben az értelmi fejlődéssel; csakis az ember erkölcsi felfogásának és életének változása halad lépést az emberiség fejlődésével. Azok a társadalmak virágoztak, melyekben az erkölcsi élet fejlődött s szilárd alapon nyugodott; mivel pedig az erkölcs szabályozója a vallás, mert ez az emberi magaviselet ész feletti szentesítése, ugyanazért a vallás volt és lesz mindig azaz elsőrendű, nagy társadalmi intézmény, mely az emberiség fejlődését vezeti és tökéletesíti“ . . .

Ime az emberi intézmények átalakulásának tüneményei köré vezérelvül már belekerül az altruizmus is, s azt a lehető legnagyobb érvényesülésre kívánják juttatni.

Vajjon miben ellenkezik itt a fejlődélmélet a kereszténységgel?

Egyben mindenesetre. Abban, hogy a fejlődélméleti irányban mozgó észjárás nem: oly természetű, hogy vele a szeretetet, a felebaráti szeretetet teljesen megértsük. Vagy ne vennők-e észre, hogy a darwini gondolatmenet szerint, midőn nemzedékről-nemzedékre mindig, minden időben és helyen csak a legalkalmasabb egyedek maradnak fenn: mind szűkebb körbe vonulunk altruizmusunkkal? Ne látnók-e be, hogy a lények fölfelé való fejlődélméletében mennyire nem kedvez az altruizmus a segélyre leginkább szorultaknak, a fentartásra azonban kevésbé alkalmasoknak? . . .

Mennyivel fejlettebb ehhez képest a keresztény szeretetnek evolutiós ereje! . . . Hirdeti az egyetemes testvériséget. Oltalmába veszi a gyermeket, a gyenge nőt, a nyomorultat és az aggot.

Szétérti a rabszolga bilincseket. Kiterjeszti a polgári jogokat az elnyomott rétegekre. Lemondásra bírja az előkelőket előjogaikról. Eleven virágzásban tartja a democraticus gondolkozást... Hol gyökereznek ezek, ha nem a keresztény altruizmusban? S van-e, lehet-e hatalmasabb evolutiós erő elképzelni is a kereszténységénél? ... Bizony az altruizmusnak senki más alapot nem vehet annál, mint a mely egykor vettetett a kereszténységben.

Itt még egy kérdést kell érintenem, mely a társadalom fejlődésénél életbe vág. S ez az, hogy csakugyan az erkölcsi s egyedül csak az erkölcsi s nem az értelmi fejlődésen fordul-e meg a haladás? Vagyis mindig jobb háttérbe szorítani a fejlődésnél a culturelemeket?

Kiddnél, midőn minden társadalmi haladásunk az altruizmusra való törekvéstől függ, mint másik állandó kegyeltje tűnik fel az erkölcsi elem kizárólagossága. Kutatja a társadalmak tartósságának, hartzerejének okát s alapját s mivel az egyéni kiválóságok magukra, a virágzó culturák magukban nem teszik azt az általános, mindenre alkalmazható elvet, mely folytonos emelkedést jelölne, kutatásában csak annak kegyelmez, a mit az erkölcsi nevezettel tud megnevezni. A mire nézve igazat is adunk neki annyiban, hogy a társadalom csakugyan az erkölcsi útjáról le nem térhet, ha vesztébe rohanni nem akar, s hogy a társadalmi rend valódi öre közvetlen csak az erkölcsiesség és az erkölcsi meggyőződés lehet; de a mennyiben mégis a társadalmat egyének alkotják s az egyénre nézve ideális állapot csak úgy képzelhető, ha minden egyén maga tudja önsorsának intézését kezébe venni, a mihez szellemi előkészület is szükséges; s továbbá, mivel a socialismus legnagyobb veszedelme is a tudatlanságtól jön; s a közérdek és közjó érdekében felidézhető cselekvések fejlődésében előrevivő szerepe csak az általánosabb művelődésnek, s a szűkebb látóköröket átható összeség gondolatának van és lehetséges: az ember értelmi és erkölcsi tehetségei egymás mellé rendelt fogalmaknak, egymás ellenőrzésére állított összetényezőknak tekintendők a társadalmi fejlődésben.

Vagy miért álljunk az értelmi haladás ócsárlói közé? miért deducáljunk az észből minden zavaresinálást, forradalmi philosophiát? miért vádoljuk a legnagyobbyszerű fogalmaknak

valóban észbeli természetüket?... Nem érvényesült-e elég eszményiesen, mint socialis mozgató erő a lovagvártól a parasztkunyhóig a renaissance, mint az emberi szellemnek egyik lendületi mozzanata? Nem volt-e kedvező a socialis fejlődésre a reformatio, mikor a népet felvilágosítva önrendelkezésre szoktatta, — a zsarnokoskodást megvető észnek kedvezve — nagykoruságra, felelősségre nevelte? Nem a felvilágosodás hajnalpirjával találkozik-e Nyugat-Európa legtöbb társadalmában a XVIII. százév avult intézményeinek haldoklása?... Nem keresztény gondolat-e a szabadság, egyenlőség, testvériség; s ki tudja, nem azok értelmi súlya esett-e legtöbbször döntőleg a nemzeti akarat mérlegébe?... S vajjon nem lehetne-e az értelem eszközeivel is Isten szeretetére s felvilágosult hitre tanítani?... S hogyha a vadak gyermekei csakugyan kiállják a versenyt az európaiakkal, ez csak annak bizonyosága-e, hogy a társadalmi fejlődésben az értelmi fejlődésnek döntő súlya nincs, — vagy annak is az, hogy a fejlődés folyamatnak a szellemi életjelenségekre is alkalmazható hajtó erejében kételkedjünk?...

Az értelem, a rationalismus korszakainak épp úgy megvannak sebeij, mint másoknak. De helytelen volt-e azért, a mikor ez más, elmúlt időknek nyomába lépett s mikor ezéljaul az erkölesi tanoknak a böleselettel való teljes megegyezését tüzte ki? S mikor sok százéves vajudas után éppen azok a társadalmak jutottak el a legigazabb szellemi tartalomhoz, a melyekben a kihirdetett tételek és eszmények, a kimondott szó és hagyományos felfogás tekintélyét feltétlenül nem ismerték el, mi előtt tudományos szintájon bizonyos rationalis értékelésnek és igazolásnak alá nem vetették... .

A XX. évszáz embere hasonlíthatatlanúl fejlettebb, mint az előbbieké s vele együtt a társadalom is magasabb szellemi niveaun áll, mint az előbbi; éppen ezért az csak örömrünkre szolgál, hogy a jövendő építésében egykoron az értelmi erőnek is szerep adatott, s az emberi ész, mint a fáklya fénye, világot hinthetett és hinthet az emberi lélek absolut értékekért vívott és vivandó küzdelmeire!...

BÖLÖNI VILMOS,

Jézus történelmi helyzete és hatásának titka.

A „Jézus“ névnek nagyobb történelmi jelentősége van, mint bármelyik másnak az emberiség történetében. Egy név sem vésődött be oly átalakító és megszentelő befolyással az emberiség gondolkozásába és érzelmeibe, mint ez. Buddha és Confucius nevét tisztelettel említette és említi ma is az emberek bizonyos nagy száma, de követők a Jézuséival hasonlítva össze, egyhangu sokaságot alkotnak minden nagyobb történelmi fontosság nélkül. Sőt, míg Buddha néhány bölcsészeti vizsgálódás központja lett, Confucius prózai alak maradt, nem hatva meg sem a művészt, sem a theologust. De mily figyelemreméltók az alkotások, melyek Jézuson épültek föl jellemben, változatosságban és számban.

S mily tudományos tevékenység halmozódott fel a Jézus neve körül, melynek czélja elmondani történetét s kifejteni működését! Most, születése után 19 száz év multával is mind nagyobb számban kerülnek ki a nyomdából új könyvek, melyeket tudós és köznép egyforma buzgósággal kereshet, mert azok közül egyik-másik megtalálja útját Afrika szívébe, India harasztjain át China tengeri kikötőibe is s a melyek mind valami új gondolattal vagy érzelemmel övezik körül az ő nagy alakját.

Akármerre megy az utazó Európa nagy városai között, minden más emelvény fölé emelkedve látja a szószékeket, melyek tömeges voltukban a leghathatósabb és legesodálatosabb bizonyosságát szolgáltatják ama nagy élet állandó befolyásának. És a kereszt, mely halálának eszköze volt, a halhatatlan élet legfőbb jelképe lett a szivekben. Van ugyan még hely, a hova nem hat el a keresztény vallás fénye. Van nép, melynek életében nem világol az új-szövetség tudománya. Lehet a tengereknek oly szigete, a hová még nem jutott el az evangélium szelleme. De nézzük meg a világban a művészi gyűjteményeket s úgy találjuk,

hogy az alkotó szellem halhatatlanná igyekezik tenni a Jézus nevét.

Ki tudná megszámlálni a theologiai rendszereket, melyek a hosszú évszázakon át Jézusról kifejlődtek. A vizsgálódásnak minő labirinthjai ezek! Könyvtárakat raktak meg könyvekkel, hogy megkiséreljék lényének rejtélyeit kifejtteni. Gyűléseket hívtak össze a föld minden részéről, hogy határozzanak természetére és tanítására vonatkozó bizonyos kérdések fölött. Az eszméknek mily végtelen sora jelölte meg azt a nevet! Az emberek a Jézus szóra mindent ráolvastak a tiszta emberségtől a teljes istenségig.

Az emberi nem legnagyobb politikai mozgalmai csaknem mind társítva voltak a Jézus névvel. A szent római császárság, a keresztes háborúk, a szász reformatio, a zarándokok útazása, hogy a különböző világrészekben békés otthont biztosítsanak hitük számára — mind a názárethi próféta történelmi jelentőségének bizonyos változatait mutatják. Ma a pápa a Jézus nevében uralkodik Rómában egy egyházi szervezet felett s a különböző vallásfelekezetek legtöbbször mind a Jézus nevével és nevében akarja boldogítani hiveit.

A mivelődés, mely már hatalma alá fogta az egész földet; mely leköti a ki nem meritett erőket és az emberi nem átható hatalmát; mely megtalálja a barbárságot s szűkebbre szorítja annak határait; mely testvériesíti a nemzeteket; szétöri a rab-szolga lánczait, lerontja a válaszfalakat, szétoszlatja a babona sötétségét — mondom, a mivelődés a Jézus tiszteletében lesz keresztényivé. Nem mondhatjuk ugyan, a mint egyszer valaki mondta volt, hogy a mivelődés erői mind Jézusból folynak ki, mint egy szökőkútból, de történelmi tény, hogy a hol ez a név megfordult, ott volt az emberiség országútja.

Socrates az értelem mivelésére fektetett fősulyt, mely mindig fontos tényező a világ haladásában, de egyetlen egyház sem őrzi emlékezetét hymnusban vagy szertartásban. Művészet nem csoportosította alkotásait neve körül. Athénnek nagy bölcs megmaradt egy néhány tanítvány bölcs tanítójának; Názárethnek prófétája pedig a szívekbe költözött, mint átható és vigasztaló barát, a szükség minden idejére.

Egy jeles történetíró (Froude) összehasonlítást tett Jézus és Caesar között. Caesar az uralkodás theoriáját esodálatosan

munkáló intézményekben testesítette meg, mely Rómát ama császári hőstettekre ösztönözte, miket a történészek esodálnak s melyek az emberiséget haladó irányában magasra emelték. Rányomta teremtő szelleme bélyegét korának eseményeire és a távoli korok életére. A császári rendszer, melyet alapított, égette a nagyravágyást és irányította az államférfiak energiáját, miközben intézte a nemzetek sorsát. Caesar gondolkozása még élhet Európa politikájában. De egyetlen osztály sem tette őt mestérének és vezetőjének, ha csak nem a jezsuiták. Egyetlen templom, festmény vagy hitezikk sem jött létre, hogy terjeszse eszméit és tiszteletet biztosítson jellemének. Egyetlen theologus sem találta meg benne a kulcsot az élet és halál rejtélyeihez. Neve nem hangzik a szószékeken s nem magasztalják a kunyhóban, örömet és vigasztalást várva tőle.

Mohamed alapított egy vallást, mely közönséges elemeket foglal magában s teremtő hatalommal van felruházva. De a Mohamed neve nem jelent annyit s nem is alkotott oly sokat, mint a Jézus neve. A nagy arab befolyása alatt virágzott a művészet a mór királyi palotában s bővült a tudomány Bagdadban. De ezek csak szórványos jelenségek voltak. A perzsa erkölcsök, héber kegyesség, görög bölcsészet és római polgáriasság megtermették gyümölcsüket ama népek között, melyeket a Jézus neve, de nem a Mohamedé kötött össze egymással. Beszéljünk-e a művészetről, irodalomról, bölcsélet-történelemtől s szinte még a közigazgatásról is, melyeknek nagyobb rendszerei mind Jézus körül csoportosultak?!

A horoscopia a jövő embereit megosztja Mohamed és Jézus között s bár az islam valószínűleg többet tehet, jelenleg bizonyos pogány törzsek között, mint a kereszténység, mégis a mivéldés történelme a Jézus nevével kötötte össze a jövő uralmát, mert a kereszténység összehasonlíthatlanul nagyobb tanítót mond magáénak és mert az magában foglalja a százévek összehordott gazdagságát is. S mi több, ennek népe érettebb emberiség.

Hogy a „Jézus“ szó történelmi jelentőségének egy másik alakját is láthassuk, annak a személyes valláshoz való viszonyait kell vizsgáljuk. E név nem egyedüli, vannak még hozzá hasonlók, de ez a legjelesebb. Például Aristoteles, kinek befolyása scholastikus. Az az emberi gondolkozás formáit alakítja. Mohamed befolyása fegyelmi, új szokásokra vezeti az embe-

reket. A Confuciusé oktató, a magaviselet helyes rendszerére tanítja a köznépet. A Buddha befolyása példaadó, mely a lemondást és önmegadást világosítja meg. A Jézus befolyása pedig személyi, mely összeköttetésbe hozza az embert a való, a nagy étellel. Ekkép a kereszténység minden hitelve és szertartása mellett személyi vallás volt. Midőn az emberek érintkezni kezdtek Jézussal, oly személy jelenlétében érezték magukat, a kit lehet szeretni és a ki tud szeretni. Ő a gondolkozás embere volt, de valami több az oly gondolkozónál, mint Aristoteles; tanító, de valami több az oly fegyelmezőnél, a minő Mohamed; erkölesi vezető, de valami több az oly védőnél, mint Confucius; tökéletes ember, de valami több, mint az a típus, melynek feje Buddha.

Jézus a meghitt, gyöngéd barát volt, a mi egyetlen más próféta sem tudott lenni soha. Meg van a hűség Mohamed iránt, van tekintélye Confuciusnak, követik Buddhát, de a szeretet Jézus számára maradt fenn — az emberek szívébe zárták őt. Jézus mindenekfelett személyes jelenléte teremtett magának az emberek életében. A nép csodálatos embernek tartotta, a ki Galilea mezőin át az ők legmeghittebb és legbensőbb barátságukba tudott jutni. Senki sem tudott a történelemben oly hű, igaz jellemet hátrahagyni, a ki hasonló szellemi erővel volt felruházva, bár megközelítőleg, mint Jézus.

Ily szempontból vizsgálva a dolgokat, kérdezzük-e: miben állott Jézus fensőbbsege, kitűnősége? Mi adott neki oly figyelemreméltó emelkedést a történelemben? oly roppant befolyást az életre? Az nem magyaráz meg semmit, ha azt mondjuk, hogy isten volt. Ez nem volna egyéb a megbecsülés ama tiszteletteljes bevallásánál, mit az imádó szív érez, de semmiesetre sem a fürkésző értelem által létrehozott magyarázat. Az nem fejt meg semmit, ha pl. azt mondjuk, hogy Isten neveli a füvet. Senki sem fejt meg Amerika függetlenségét azzal, ha azt mondja, hogy Washington át volt szellemülve. Igaz, hogy az emberek néha azt képzelik, hogy Jézus istenségének állítása megfelejt minden kérdést. Azonban az épp annyira észellenes, mint a régi perzsák következtetése, a kik midőn nem tudtak semmi elfogadhatóbbat mondani arra nézve, hogy kik irták az Avestát, azt állították, hogy Isten maga irta azt.

Vannak emberek, a kik azt mondják, hogy Jézus kitűnő-

sége abban rejlik, a mit tett, vagyis cselekedeteiben, melyeket véghezvitt. De Jézus nem volt szervező, mint Caesar vagy Mohamed. Nem formulázott terveket. Nem alapított egyházi rendszert. Nem kémkedett. Nem dolgozott ki semmi polgári vagy vallásos törvényt. Menyországába nem volt hivatalos alkotmánymű. Munkálkodása annyira nélkülözte a szervezést, hogy a világ csodájának tartották, hogy az így folytatva, valaha létesüljön. Boldogságtana és példázatai értékes magoknak tűnnek föl, melyek gondosan szét vannak szórva az emberiség bekerítettlen mezőin.

Mások állítják, hogy a Jézus munkája egy új szellemi oeconomia bevezetése volt a világegyetembe, t. i. hogy testét átadta a menynek, a honnan mint egy nyugvó, enyhítő istenség fogja kormányozni a világot. Munkálkodása a földön olyan volt, mint egy varázsszer, mely újjáteremti az emberi természetet. A régi theologusok mondják, hogy természetfölötti összebékítést végzett Isten és ember között. De ez egy messziről levezetett esetben materialistikus gondolat, mely több különbséget mutat, mint a mennyit megold. Ezt szerenésesen el is ejtették a haladó emberek mindenütt.

A régi felfogást félretolta az igazság tisztító creje. Ily oeconomia lételét nem fedezi fel sem a psychologus, sem a historikus; annak létele érvénytelenné tenné az összes tudományszerű következtetéseket. A gondviselés előhaladó útjai a kereszténységben ugyanazon nagyszerű folyamatok, mint bárhol egyebüttl. A keresztény vallás nem hézag a történelemben az események természeti vagy mystikus folyama között. Jézus személyes befolyása az emberi életre szemmel látható és hatalmas történeti tényező. Ezt láthatjuk és megértjük. De egy áldozó vagy engesztelő működés hatása, melyet néha ráerőszakolnak, nem fedezhető fel. Midőn elismerjük Jézus nagy és kétségbe nem vont hatalmát a világban, egy lélek erőhatását ismerjük el és nem valami idegen látogató bűvészetét.

Vannak, a kik a fölött vitakoznak, hogy a Jézus hatalmának forrása az ő tanításában van, t. i. hogy egy új életelvet tanított. Tanításainak fenkölsége világos. De sok szép szava már jóval elhangzott a próféták vagy zsoltáriró ajkain. Jézus tanítása anyagából sokat készen talált, éppen mint történt Shakespeare-rel is. A mi a „hegyi beszéd“-ben kifejezésre jut,

annak gyökere az ó-testamentomban van. De valamint a halhatatlan költő, úgy Jézus is újjáalkotta az anyagot, melyet felhasználott; geniusát vitte bele, az élet lehelletét lehelte abba.

És mégis mindezt fontolóra véve, azt kell mondanunk, hogy az ő mondásai, tanításai nem fejtik meg az ő fensőbbiségét, kitűnőségét. Legjobb esetben is mondásai külsőlegesegek, részlegesegek és töredékekből állók. Azok sohasem adják az élet megfelelő tárgymutatóját vagy mértékét. Aztán meg a mint egy jeles író oly igazán mondja: „Egy ember mindig sokkal több, mint az ő szavai“. Van az életnek oly eszménye, a léleknek oly vágya, melyet semmiféle író sem tud kifejezni. Vannak a jellemnek gazdagságai, melyekre a nyelvnek nincsenek szavai. Jézus szavai gyakran említik, de ritkán fejtik ki hatalmát. Nekünk a szavak mellett az alkotó mesterre is kell tekintenünk.

A kérdés megfajtásához talán lehetne a kulcs ez: Jézus hatalma, fensőbbisége nem abban volt, a mit mondott, hanem abban, a mi ő volt. Az az ő gazdag és nemes személyiségéből folyt. Van személyes hatalom, cselekedettől vagy szótól független, melyet leírni nem lehet, de tevékeny ethikai és történeti erő. Az az erőhatásos energia, mely úgy hat a jellemre, mint a delejesség a delejre. Az erkölcsi nagyság tündöklök; megvilágítja a sötét helyeket, mint az áldott nap. Mindnyájan emlékezhetünk, hogy mint gyermekek, mennyire el voltunk telve oly esodálkozással, mely vágyódásba ment át, nemes érzelmekké melegegett, mely sürgette a cselekvést, ha valamely nagy embernek lehettünk szemtanúi, vagy beszélhettünk vele. Már nem emlékezünk, mit mondottunk, vagy mit tettünk akkor, de egy nagy személyiség közelléte emelte lelkünkben a vágyat, mely sohasem halt meg azóta sem.

Elfogadhatjuk e tényt, mely benne van a mindennapi élet legközönségesebb történetében is. Midőn pl. azt mondjuk, hogy valaki jó szónok, szépen beszél, de a mit mond, nem tudja oly hatásossá tenni, mintha valaki más mondaná — elismerjük, hogy egy előttünk ismeretlen vagy szokatlan személyiségnek gazdag tartalma van beletéve a szavakba és ez ad azoknak különleges jelentőséget és különös hatalmat. Azt mondják Channingről, hogy midőn ő a szentírás egy mondatát olvasta, új jelentést adott annak. Midőn kimondta e szót „Isten“, a hallgató az áhitat fölemelő gyönyörét érezte. Ez a személyes kegyes-

ségnek bősége volt nála, melyet bele tudott vinni a szavakba s ez adott szavainak új és jelentőségteljesebb befolyást. Ha vizsgáljuk életünk ama pillanatait, midőn úgy éreztük, hogy újjászülettünk; midőn valami parancsoló szándék született meg bennünk, mely vezérünk volt küzdelemben és harcban, azt fogjuk találni, hogy nem volt alkalmunk kitekinteni a természetre, vagy holmi szabály tanulmányozására, de meg volt a közösség egy nagy jellemmel a valódi életben, vagy a tudományban, hol az igaz élet halhatatlanná lesz.

A személyiség hatalma alakítja át és újítja meg a világot. A férfiaság az, a mi munkál tetteleg és beszél szóban s mely azokat jelentékenynyé teszi. Egy nagy jellemnek oly befolyása van, a mi épp úgy gyönyörködtet, mint elevenit és épp oly világos, mint a napvilág. Tehát Jézus befolyásának megfejtésénél nem arra kell tekintsünk, a mit ő szervezett, vagy a mit elszenvedett s még arra sem, a mit mondott, hanem személyiségének irányára. Bátorságának kellemes, de szigorú fensége volt az, a mi hatott a népre. Azt mondják, hogy az evangéliumok nem fejtik ki Jézusnak az emberek feletti hatalmát. Természetesen, mert azok csak egyszerűen feljegyzik a tényeket. Ő magyarázza meg azokat, azok nem magyarázzák meg őt.

Jézus nem azért alapította meg az ő országát, hogy a népet, mint valamely fensőbb tekintély, tanítsa, hanem azért, mert ő maga volt ez az ország megtestesülve. Nem azért beszélt a boldogságról, hogy örömmel hallgassák, hanem azért, mert az ő élete maga a boldogság volt. Nem azért tanított szép példázatokban, hogy szeressék, hanem azért szerették, mert életének szelleme élet-lehellettel illette őket.

Az joggal lehet kétséges, hogy vajjon Jézus a samaritanus asszonynak mondott-e valami újat? Hisz a zsidóknál közönséges mondás volt az, hogy „Isten lélek és lélekben kell imádni”. Hanem a mi meghatotta őt, az az ő személyisége volt. Az a samaritanus nő is érezte a Jézus lelkének kellemes hatását, gyöngéd tekintetét, szelíd bánásmódját, csoda-e, ha felkiáltott, hogy megtalálta a Messiást! Egy író szerint (Matthew Arnold): „A mit nélkülözött, az a teljesebb igazságosság volt” — a szellemi igazságosság megtestesülése egy tényleges életben. Ezt a „teljesebb igazságosságot” Jézus saját személyiségében mutatta föl neki.

Tehát Jézus egy új világot teremtett az által, hogy a bátorságnak, vagy mondjuk: férfiaságnak egy új nemét mutatta föl. Nem helytelenség, hogy naptári számításunk vele kezdődik. Minden nagy mester alkot új typust: Brunelloschi székesegyháza építészetben, Rafael gazdag szelleme festészetben, Guttenberg első nyomtatott könyvével, Pitt hivatalos feddhetetlensége által új légkört teremtett hazája polgári életében. Az első vasút forradalmat idézett elő nemcsak a kereskedésben és utazásban, hanem a világ mivelődésében is és miért? — azért, mert az egy új mozgóerő alkalmazása volt az emberi dolgokra. Hasonlóan Jézus jelleme megkezdette az emberi élet újjászervezését egyénileg és általánosan. S mert ő az erkölcsi építészet új irányait vezette be a világba, új működési irányt adott a lélek nevelésének és gondozásának — oly jellemet alkotott, mely az erkölcsi genius legfőbb alkotása volt. Jézus eseményeket hozott létre s újjáalkotta az okokat, melyek az emberiséget vezetik.

Mik voltak tehát a bátorság, a férfiaság új nemének lényeges és megkülönböztető részei, melyeket Jézus példákkal világított meg saját személyiségében? Mi volt jellemében az, a mi teremtő történeti befolyást kölcsönzött neki? A mennyire felfoghatjuk vagy leírhatjuk, röviden — bár nem megfelelően — e szavakban fejezhetjük ki: A benső élet teljes megelégedése. Isten országának — értsd: lelki ország — tisztaság föltétele, növekedés módszere; az, hogy ez országnak szeretet az indító oka, szolgálat a kifejezése, jellem a gyümölcse. Szív-élet, mely a segítségben nyer kifejezést. Ez az, a mit Jézus ténylegesen megvalósított személyiségében és mert ő oly fenségesen valósította meg, minden szívnek mestere lett, felemelvén azokat Istenhez és vezetve folytonosan az istenihez.

Jézus a benső élet művésze volt. Ő arra fektette a fősúlyt és nem külső erőre; azért járt széjjel, hogy e tekintetben szolgáljon másoknak. Országát nem mellékes czélokra alapította, hanem szellemileg építette. Nem a szövetséges hatalmat, hanem a férfiaságot helyezte előtérbe. Nála minden épp oly természetes volt, mint az élet; körülötte pedig mindenütt a rideg kegyesség uralkodott. Egy óhajta volt, közleni másokkal az életet, melyet ő élt; körülötte pedig az emberek gazdagodni akartak a mások elszegényedése árán. Átala egy mindent átölelő szeretet áradt szét az egész világra, munkálva a testvériséget;

körülötte a rokonszenv és szivesség csak látszat vagy beszéd. Általa az emberi szívből fakadó fönséges tisztelet vezet az Atya szellemi imádására; körülötte a tisztelet a nevek és helyek, a formák és hagyományok számára van föntartva, melyek több könyvet, mint örömet; több félelmet, mint bizalmat esalnak ki. Valóban a jellem új typusa ő.

Ez ellentét a régi időben az emberek közönséges vágyai és Jézus jelleme között számos és gyökeres; ez magyarázza meg az ő hatalmát és kitűnőségét, fensőbbségét a történelemben. Itt egy ember a formális czeremóniák unalmas egyhangúsága közepett megkísérli, hogy szent legyen; ott Jézus a formáktól függetlenül oly életet él, mely magasztosabb a keleti pap vagy görög bölcseleő bármely ideális törekvésénél. Itt egy római ég a szenvedélytől a rideg világruralomért; amott Jézus mint hasonlíthatlan jellem, megelégszik Isten országával szívében és uralja a világot a szeretet által az utolsó római után is. Itt egy gazdag ember, a ki bár büszke nagy hatalmára, de az örökélet utáni lelki vágya nem tud kielégülni; amott Jézus szellemi gazdagságával megvesztegethetlen és örök, mert ez nem teszi őt rabbá, nem terheli gondokkal, sőt másokat is meg tud nyerni a jó életre, a mi által aztán megsokszorozza örömeiket. Itt egy farizeus, a ki tanulja az iskolai tudományokat és az által próbálja meg szolgálni Istent, hogy összefonja a theologiai vizsgálódások szálaít, figyelmen kívül hagyva az emberi élet benső fontosságát; amott Jézus lelkének mélyéből fakadó bölcseséggel megihleti a sziveket s oly tudományt hirdet, mely végtelen örömet okoz, mert bensőséggel teljes és áldásos életet ad.

A görögök sokra becsülték a szépség, a rómaiak a hatalom imádását, mint a vitézségnek, férfiaságnak egy-egy nemét. Az emberi lélek kereste üdvösségét a világi és anyagi dolgok eszményei között és nem talált kielégítésre. A Jézus személyiségében benne volt a férfiaságnak az a neme, mely a szépség és hatalom imádását a benső élet teljes megelégedésébe helyezte. Jézus személyisége hatalma által a férfiaság egy új nemét alapította meg az emberek számára; ez az, a miért mindig a leg-hálásabb és legbensőbb tiszteletben kell tartanunk.

Crookertől.

KOVÁCS LAJOS.

Unitarius káté nyomorgatása az orthodox uralom idején.

A református vallás a régi boldog időben Kálvintól tanult szabad nyíltsággal mondta ki az ellenfélt elítélő véleményeket. Ezért nem tetszett a katolikusoknak pl. heidelbergi kátéjok, melynek 30. 57. és 80. kérdésében nem éppen a keresztyén türelem szólamlík meg a pápa hitvallói ellen. Eltiltották azért ezt a közhasználatból s az eredetihez hiven való kinyomtatását sokáig nem engedték meg. Hiában mentették ref. aai magukat, hogy a kifogás alá eső egyik hely nem más, mint III. Frigyes pfalzi választó fejedelem böles vélekedése.

Az unitáriusok már kezdetben igazi keresztyenies kimélttel tárgyalták a nép és a tanulók számára nyomtatott könyveikben az apostoli vallás hittételeit s az eltérő hitelveket azokban sehol nem is érintették.

Mégis a heves ellenpártiak Kálvintól örökölt féltékenységgel, mondhatni irigykedéssel, fölötte igen vigyáztak az unitárius hit mikénti tanítására. A hol csak tehették, ellene mondtak s elnyomták testvér felekezetöket. Végre hatalomhoz jutva, hatalmukat arra használták fel, hogy megakadályozzák protestáns hitfeleik boldogulhatását: a vallásos könyvek nyomtatását mindinkább megnehezítették s az orthodox papok censurájától tették függővé. Végre is a napi veder bortól tulságosan megokosodott Apaffi Mihály idejében merőben el is tiltották az unitáriusokat a hitbeli kérdések tudományos vizsgálásától és a vallást érdeklő könyvek kiadásától.

Egy régi, sok mindenen átment unitárius könyvre esék a mult sz.-ban tekintetem, melyről azt állítják, hogy a Konez Boldizsár szerzeménye. Azé a püspöké, ki a legnagyobb pusztulások után, Apaffi nyugalmasabb idejében, volt az unitáriusok

éber, mindenre felvigyázó főpásztor. A figyelmet felkeltő könyv címlapja im ez:

CATECHESIS, az az: Keresztényi Vallásra való tanítás. Melly Az Erdélyben lévő Unitária Ecclesiáknak és Scholáknak szuekségekre mostan ki botsátattot. KMITA ANDRASNE koeltségével. KOLOSVARATT. Az Unitária Ecclesia Typusival, Anno 1698. 12r. A—E=5 ív=60 számozatlan levél.

Két külön kiadás fekszik előttünk, melyek közül Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtár I-ső ktében 1522. sz. alatt csak az újabbnak látszót írta le nem éppen szörszálhasogató pontossággal. E kiadás címlapja ugyanis ez:

CATECHESIS. AZ AZ: KERESZTÉNYI VALLÁSRA való tanítás. Melly Az Erdélyben lévőe Unitária Ecclesiáknak és Scholáknak szuekségekre mostan ki botsátattott. KMITA ANDRASNE koeltségével. KOLOSVARATT. Az Unitária Ecclesia Typusival, Anno 1698. 12r. stb. (Mint fennebb.)

Ez utóbbi kiadás valamivel nagyobb és jobb papirra van nyomtatva. Az elő- és utólapon nincsen semmi ezífrázat. A betűk hasonlók, de jóval kopottabbak, mint az előzőnél, melynek kivált garmond betűi feltűnően szép és új öntésűek s az egész kiállítása nagyobb csínnal történik.

Nyomatatása a két-egy műnek határozottan különböző időből való; bár annyira hű másai egymásnak, hogy csak gondosabb egybevetés győzhet meg a kétféle szedésről. A hol a régibb kiadásban a latin külsejű Christus áll, ott az újabban Kristust találunk, tehát közeledik a népies kiejtéshez. Mindkétféle kiadásban az E8. lap alján föl van téve: VEGE s mindkét példányban ezután még több reggeli és esteli könyörgés következik, a míg az E ív hátralevő lapjai velök egészen betöltetnek.

Kudora Károly is észrevette a két káté különböző nyomását s az egyiket utánnomásnak tartja.¹ Ugyane kátének még egy harmadik kiadása is előkerült a XVII. százdból. Szabó Károly könyve 1584. száma alatt írja le s utána veti:

„A Nemzeti Múzeum példányának címlapjára kézirattal jegyezve: Nyomatattott Brassóban 1740. Esztendőben“. — Én, mondja jeles bibliographusunk, XVII. századi nyomásnak s így, mint unitárius hittani könyvet, a kolozsvári nyomda termékének tartom“.²

¹ Magyar Könyvszemle. 1881. 243.

² Régi M. Könyvtár. I. 630.

Elnyomott sajtóviszonyok érdekes tanúbizonysága e több mint Janus-arcú könyv. Élt az unitarius egyház oly időben is, mikor a tanulók kezébe szánt legszükségesebb könyveket is nem lehetett világ elé bocsátaniok. Tiltva volt azoknak bárhol való kinyomtatása. Ilyenkor úgy segítettek magukon, a hogy lehetett. Titokban és nagy csendben nyomtatták ki az elkerülhetetlen műveket s vagy ki sem tették reájok a nyomtatás helyét és idejét, vagy az új kiadást a régibb és szabad idők példányai gyanánt tüntették föl.

Báthori István vajda tiltotta meg 1571-ben, egyik urának, Miksa királynak, példájára, az erdélyi könyvek szabad kiadását. Második még ennél is keményebb tilalom 1638-ban zárta el a világoosságtól az unitarius szabad szellemű könyveket. I. Rákóczi György orthodox fejedelem az eretnekkövező dézsi országgyűlésen ez üdvös törvényt hozatta:

„Ha az unitaria religiön levők közül a mostan eligazított recepta unitaria religiönak confessiója szerint könyveket írna is valaki; de azt kinyomtatni és kibocsátani az ország Fejedelmének híre nélkül semmiképen ne merészelje. Sub poena notae infidelitatis“.¹

Tehát felségsértés az unitáriusok elfogadott, törvényes hitvallása szerinti könyvnek is kiadása és ha a máshitú fejedelem tetszése és jóváhagyása nélkül merik kinyomtatni akár a külföldön is, fej- és jószágvesztéssel lakolnak.

Fölösleges itt rámutatni, hogy e kegyetlen törvény nem csak elrettentette a tudósokat a könyvirástól és kiadástól, hanem elrekesztette őket a külföldi hitrokonoktól is, a kikkel való levelezésüket a fejedelem kémekkel ellenőriztette. Azt mondanunk sem kell, hogy Rákóczi György nem lehetett ilyen kérdésekben szakértő, mert soha iskolába nem járt. Seholy biztos nyoma az ő szerzett ismereteinek. Csak bibliát ügyekezett forgatni, Bethlen Gábor példájára, ki szintén illiteratus volt.

Ugyanez a dézsi gyűlés azt is elrendelte, hogy a legközelebbi unitarius zsinaton egy confessiót állítsanak össze a kálvinista fejedelemtől megállapított hitelvek szerint. E confessio szerencsésen el is készült s tanítottak abból az iskolákban kisebb-

¹ Uzoni Fosztó István, Historia Ecclesiae Unitar. I. 562. Erdélyi Országgyűl. Emlékek. X. kt.

nagyobb pontossággal jó ideig; de nyomtatásban egy példányát sem ismerjük.

Csakhamar ezután a fejedelmeknek komolyabb gondjuk is akadt a vallásigazításnál. Sorban buktatták el egymást s csupán a szerencsésebb Apaffinak juttatták udvari papjai eszébe, hogy alattvalóinak a másvilági boldogságáról is Isten kegyelmessége után ő gondoskodjék. Püspöke unszolására 1670-ben meghagyta Kontz Boldizsár püspöknek, mutassa be az udvarnál a dézsi complanatio pontjai szerint készült unitarius confessiót.

Kontz Boldizsár teljes erejéből igyekezett megfelelni a magas helyről oly későn és váratlanul érkezett parancsolatnak. Ismervén a veszedelmet, mely a bigott fejedelem részéről egyháza békés nyugalmaát fenyegeti, 1670 jun. 20-ra egybehívta Székelykeresztúr városába a közzsinatot. Itt a papság és nemes urak élénk érdeklődése mellett meghányták-vetették a rég elavult hitzikkelyeket, elfogadták és megerősítették a jónak találtakat s egy diszesen, nagy gonddal kiállított könyvecskében a zsinat főjegyzőjétől, Kövendi Mihály háromszéki esperestől, elküldötték mihamar Gyulafehérvárra, a hittudós fejedelmi udvar számára.

Sok ideig mind hiában vártak választ e sürgősen bekért hitvallásra. Végre az 1670 december havában összehívott országgyűléstől kértek engedélyt benyújtott confessiójuk kiadhatására. Ekkor a kérelem hátán a következő elmés resolútiót kapták alázatos kérésük teljesítése helyett:

Többet kellene ahhoz adni,
A dologhoz mélyebben is nyulni,
Ha ki kellene nyomtatatni.

A mi legszebb, beadott nem tetszett könyvüket sem adták vissza többé, úgy látszik tűzbe vetették, vagy elkobozták a hatalom jussán. Kéziratból tanították ezután is megmaradt hiveiket a földi és mennyei hatalmak tiszteletére.

Jánosfalvi Sándor István, a híres könyvkutató és gyűjtő unitárius pap, azt állítja, hogy nagy titokban s évszám nélkül Apaffi Mihály uralkodása alatt is kinyomtatták Konez Boldizsárnak a fejedelemhez beadott nagy katekézisést s példányait az 1689-iki dicsőszentmártoni zsinaton árulgatták.¹ Ha ez igaz,

¹ Sándor István kapta meg az 1620 körül kiadott legkisebb énekeskönyvet egy tanuló kezében. „Székely Sándor, Unitar. vallástört.“ cz. művére írt jegyzései 70—71. lapján szól a kátéről.

e mű alig lehet más, mint Szabó Károly Magyar Könyvtárának 1584. sz. alatt leirt s fennebb itt is ismertetett XVII. száz-beli név és hely nélkül megjelent nyomtatványa.

Néhány év mulva, mikor Isten elszólította a protestáns erdélyi fejedelmeket, letört a szarva az orthodox iránynak is. Mind az eddig elnyomott kath. s mind a folyton majdnem vérig bosszantott unitarius rendek meg mertek emlékezni arról, hogy eddig a vallásszabadság hamis czime alatt csak a kalvinista és lutheranus atyafiaknak volt megengedve (a görögkeleti nem számított), hogy hitük szerint való könyveket bocsáthassanak a világ elé. Mindkét üldözött felekezet rendezni kérte a vallás ügyét s az unitariusok következő panaszukat terjesztették a kiküldött országos bizottság elé:

„Az unitaria religiónak az több religiókkal az unio szerint való egyarányu szabados exercitiuma nem volt számos időktől fogva. Annyira, hogy religióknban való gyarapodásra, abban való erősítettésekre való irásokat, kisdedeknek tanulására való catechesiseket, templomokban mondatni szokott énekeket kinyomattatni nem szabad, melynél mi lehessen nagyobb út religio elapadására, akárki megítélheti“.

„Illendő dolog azért, hogy ha a catholicus status a maga religiója exercitiumának akadályit elfordítani, az unio szerint való egyarányuságra hozni igyekezik: tehát az unitariusoknak is ilyen nehéz és káros gravamenje tolláltassék. Legyen szabad nekik is, mint a (többi) három religiónak, maguk religiójuknak articulusai szerint való irásokat kinyomtatni“.

A megváltozott idők szellemében most már kedvezőbb választ nyertek panaszos folyamodásukra. Bánffy György kormányzó, Bethlen Gergely, Elek és Miklós etc. aláírásával ily határozatról értesültek:

„Anno 1692 die 24. Junii az unitarius atyafiaknak ő kegyelmeknek Kolozsvárott 17-ma praesentis M. et Anni exhibeált Instantiájokban specificált scrupulussira való választételek és assecuratiójok az ide alább megirt személyeknek“:

„Az Typographiát ő kegyelmektől senki meg nem tiltotta: miért kéri? és miért nem élnek vele? Mi arra is szabadságot adunk s felszabadítjuk, hogy nyomtassanak, valamikor akarnak religiójukhoz tartozó könyveket és irásokat akármelyik erdélyi Typographián is, mint a többi religiók és (külföldről) be is hozathassanak“ etc.

Igy hangzott most a kormánytanács alkotmányos engedélye. Az országos bizottság is az unitarius egyház megkere-
sésére kedvezően válaszolt 1693 szept. 25.-én e szavakkal:

„A Typographia aránt a tavalyi assecuratióknak mellett mara-
dunk és leszen a mi Typographusunknak intimatiója, hogy ő
kegyelmeknek is nyomtasson, úgyszintén, mint más religióknak,
a mikor lehet. Mindazáltal ő kegyelmek is jól megvigyázzák:
olylan könyvet nyomtassanak, hogy se maguknak, se a nyom-
tatóknak búsulást ne szerezzenek vele.

A sokat szenvedett egyház azt felelte válaszában: „Meg-
nyugodtunk rajta“.¹

Ily előzmények után állították 1696 febr. 6.-án Danckából
hat vagy hét ezer forinton szerzett 3.-ik sajtójukat, melyhez
hosszas utánjárással is csak külföldön tudhattak hozzáférni. Egy
száműzött lengyel unitarius főember kolozsvári özvegye, Kmita
Andrásné, Vilhelm Krisztina segítő ki őket a sajtó megszer-
zésében s a míg a kölesönt letörlesztették, az özvegy nevén
működtették sajtójukat. Ezért áll e felirat az első könyveken:
„Kmita Andrásné költségével“. Férjét Kolozsvárt Lengyel
Andrásnak is hívták, azért látjuk némelyik könyven: „Lengyel
Andrásnénál“, vagy ezt: „Lengyel András özvegyénél“. A fon-
tosabb, tehát veszedelmesebb műveken azonban rendesen csak
ennyi állt: „Az Unitaria Ecclesia Typusival“. Talán csak azért,
hogy felmentsék Kmitánét a felelősség alól.

Az új sajtónak legfőbb gondja a rég nélkülözött egyházi
szer- és iskolai tankönyvek kibocsátása volt. Csakhamar ezek
sorában kiadták az Apaffi Mihály fejedelemnek már 1670-ben
bemutatott catechesist is, melyet Konez Boldizsár püspök szer-
kesztett volt. E mű részint szerzőjének tekintélye, részint az
eddigi kátékat mind felülmuló nagy terjedelme miatt a tanulóktól
„nagy catechesis“ nevet nyert. 1719-ben a papnövendékek
részére még latinra is lefordíttatván, még a mult százév elején
is használták mindkét alakjában a vallásoktatás kézi könyvéül
minden unitarius iskolában.² E nagy káté 1698 után 1700-ban
is megjelent.

1716-ban a piaczi székesegyház és minden hozzátartozó

¹ Uzoni Fosztó István, Historia Eccles. Unitariorum. I. 562—565.

² V. ö. Uzoni, Historia Eccl. Unitar. I. 562—7. Székely Sándor, Uni-
tarius vallástört. 141.

javadalom, a plebániához, mellette levő főiskola, a vidéken zálogban birt falvak, minden külső-belső javaknak erőszakos módon elvételével az unitariusokra az elnyomatás legszomorubb napjai virradtak. Két vagy három emberöltőn keresztül teljesen a vidéki nemesek s a világiak pártfogására szorultak s a legszükségesebb egyházi és iskolai kiadásokat is csak alig-alig tudták fedezni. Ily gyászidőkben, az egymást érő csapások között nehezen gondolhattak a „nagy catechesis“ újabb kiadására, mert még sajtójuk is idegen kézre került. Ezért nagyon valószínű, hogy 1716 előtt bocsátották ki már harmadszor s hogy a zaklatást érte elkerüljék, a régibb, 1698.-iki kiadást még legkisebb külsőségekben is a leghivebben utánozták.

Följegyzésre méltó, hogy az első évi, 1696.-iki nyomtatványok közt hangjegyekkel ellátott Lamentatiók, sőt a Passio is megjelent; az előbbiek a Batthyányi-Codex első prot. graduál szövege szerint — csak nem oly töredékesen. A Passiót ellenben a négy evangelista szerint kibővítették, mint ezt egykoru kotázott másolatból láttam, mert a nyomtatott példányok még Kénosi Töser János és Uzoni Foszó István idejében megvoltak, de újabb kiadás hiányában a sok használatban elkallódtak.

Szabó Károly RMK.-Tára 1691-re állítja fel a Lengyel Andrásné sajtóját. Működését ez évtől kezdeti Comenius egyik művével s azután egész 1697-ig semmit se ír róla; pedig Kénosi bibliographiájának egyik sajátkezű példánya a gr. Kemény József hagyatékából az erdélyi múzeum könyvtárában volt Szabó K. kezénél. Keveset törődött e nagy tudós a sajtók történetével. A Lengyel Andrásné sajtójának működésével azért tévedett, mert Comenius esonka példányát kapta meg a segesvári gymnasiumban s az unikumon lehet hogy az évszám végső jegye leesett. Comenius e művének egy másodpéldánya is került Szabódról a főiskola könyvtárába, de végefelé ez is hiányos.

Főlemlítésre méltó, hogy a XVIII. százévben egyik énekeskönyvünket is éppen ilyen titokban adták ki. Uralkodása kezdetén Mária Theresia az unitariusoknak még hódolatát sem fogadta el, felküldött követüket még a királyné elé sem bocsátották. Később a porosz háboru idején kibékülvén áldozatkész alattvalóival, megengedte, hogy kiadhassák a rég elfogyott énekeskönyvet. 1749-ben jelent meg ez új kiadás Szentábrahámi Lombárd Mihály püspök felügyelete alatt. Fél száz év óta nem

jelenvén meg énekeskönyv, az egész kiadás mihamar elfogyott. Újabb engedélyt a nyomtatásra a mind sulyosabbá váló időben hiában reméltek. Ebből az következett, hogy a főiskolai könyvtárban a Nagyajtai Kovács István könyvei közt az 1749. énekeskönyvek hű utánnyomására találtam. Alak, díszítés, sőt nyomás tekintetében is majdnem egészen megegyeznek; csak a figyelmes egybevetés és itt-ott a helyesírás némi eltérése véteti észre a két kiadás különbségét.

József császár idejében jutottak megint őseink szabadsághoz, hogy nemcsak énekeskönyvüket (1777, 1786), hanem theologiai műveiket is világ elé bocsáthatták. Az új idők kedvezését némely régi irodalmi kincsük feláldozásával kellett megváltaniok. Így jutott Teleki Sámuel grófhhoz Servet máglyától megmentett híres „Christianismi Restitutiója“, melyet Milton, Newton és Locke egyik névtelen hitsorsosa ajándékozott a XVII. száz évben az erdélyi unitariusoknak. József császár hallván hírét a ritka könyvnek, elkérette a gróftól s egy gyémánt gyűrűt ajándékozott érte. A Kálvintól s vienni inquisitoroktól 1553-ban máglyára szánt könyv maig dísze a bécsi udvari könyvtárnak. Egy német lutheranus püspök innen vétette titkos másolatát s azt nagy titokban sajtó alá adta még a XVIII.-ik száz évben. E második, hű lenyomatból, mely szintén nagyon ritka, két példány van most főiskolai könyvtárunkban Servet más ritka, eredeti műveivel egyetemben, a tudós könyvgyűjtő Simén és Nagyajtai Kovács István hagyományából.

Csaknem félezer éves latin énekeskönyvük is gr. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök könyvtárába jutott. Ugyanide került a titokzatos Batthyány-Codex is, mely 1560 után a Heltai-zsoltárok példájára Kolozsvár irodalmi körétől egybeállítva, Erdély magyar egyházköltészetének, az unitariusok énekeskönyvének (egész 1837-ben megújult kiadásáig) a legelső alapját megvetette.¹

¹ A Codex, mint első prot. graduál s az unitarius énekeskönyv leg-régibb elejének tüzetes egybehasonlítását kiadta az Egyetemes Philologiai Közlöny 1907. évfolyamában.

Dávid Ferencz, a humanista költő.

Ismeretes, hogy Dávid Ferencznek latinnyelvű költeményei is vannak. Nem volt ugyan „poeta laureatus, császári koszorus költő“, a hagyomány sem sorozza a hírneves deák költők közé, ő maga sem sokat ad az effajta dicsőségre, de azért igazságtalanul bánik el vele az irodalomtörténet, ha latin verseiről egyáltalában nem akar tudni. Nemesak a kegyelet nevében kérnek helyet ezek a versek, hanem valahogy a nagy reformator irói képének és egyéniségének a megrajzolásához is oda tartoznak. S ha minden apró-cseprő anagrammatikusnak akad hely irodalomtörténetiróink jóvoltából a magyar-latin Parnassuson, talán Dávid Ferenczet se szoríthatja onnan le az a szerencsés véletlen, hogy ő *egyéb* is volt naiv latin versfaragónál.

A sok *egyébről* sok szó esett már, egyedül csak a humanista költő nem jutott még eddigelé szóhoz. Igaz, hogy rossz idő is jár mai napság, a nemzeti nyelvek és irodalmak korában a szegény humanistákra. Milyen jobb sorsra érdemes buzgósággal, milyen keserves verejtékezéssel kovácsolgatták maguknak az ércnél maradandóbb emléket abban a barbár világban. S a „barbár világ“ azzal állt boszút rajtuk, hogy a saját fegyverüket fordítja ellenük. Holt nyelv: holt művészet. Humanista poesis: talmi poesis. Talmi poesis, mert nem az emberi szív félig öntudatlan kiáradása, nem a nagy megindulások isteni ihletettsége, nem kijelentésszerű megnyilatkozás, hanem bizony legtöbbször keserves körömrágás fanyar gyümölcse, néha csak eltanult szóvirágok ízléstelen összehalmozása s csak nagy ritkán nem üres, lelketlen, kontár mesterkedés. A nyelv a legcsodálatosabb hangszer, de a legnehezebb is. Csak az játszhatik igazi művészettel rajta, a ki már a bölcsőjében magával hozza. A latin nyelvet egy humanista sem hozta magával, azért nem lett közülök a legköltőibb lélekből sem igazi költő.

Dávid Ferenczezel is valószínűleg nem az illettség iratta latin verseit, hanem bizonyára inkább csak a kor divatjának hódolt velük. A versfaragás tudománya akkor (s azután is!) valahogy oda tartozott, hogy úgy mondjuk, a jó neveléshez. Senki se vonhatta ki magát alóla. Kiválóan jellemző azonban a Dávid F. ízlésére, hogy bár a versfaragásban elég ügyességre tett szert, nem ebben keresi a maga dicsőségét.

Költeménye nem sok van s a mit neki tulajdonítanak, se mind az övé. Ez alkalommal legelső költeményét mutatjuk be. Wittembergi diák korában írja 1550-ben nagylelkű pártfogójához, Medgyes Ferencz erdélyi püspökhelyetteshez; kinek a jóvoltából s anyagi támogatásából telt ki külföldi iskolázásának a költsége.

Alkalmi költemény tehát s mint ilyet kell megítélni. A szertelen dicséret, valamint a többszörös nekikészülődéssel föleresztett epikus terjengősség mind humanista örökség benne. A jelzőkben nem voltak fősvények a humanisták, hiszen nem a megénekelt személy, vagy az igazság volt a fontos, hanem a *cadentia*. A Dávid Ferenczé azonban benne a lelkes hév és lendület, a közállapotoknak s a haza válságos helyzetének és sorsának éles szemű megítélése, bajainak s a bajok okának szépitgetés nélkül való bátor és önízetes föltárása. Meglehető éleslátással mutat rá a nagyok versengésére, mint minden veszedelem forrására. Elegikus panasza szinte jóslatszerűen hat: „Haj, mire jutottál“ stb. Mintha csak a „Hősvértől pirosult gyasztér“ költőjét hallanók.

Még érdekesebb azonban az a tagadhatatlanúl költői emelkedettség, a hogy mindezt elmondja Dávid Ferencz. (Ha a fordításból nem érzik ki, az a fordítás hibája.) Ez a költőiség a conventionális frázisok tömkelegén is keresztül tör, s ékesen bizonyítja, hogy a nagy reformatorban igazi költői lélek lakozott s hogy ha az „Antichristus tudományának meghamisítása“ emésztette is föl idejének és tevékenységének nagy részét, ihletett lelke olykor a Múzsáknak is hivatott papja tudott lenni.

Némi irodalomtörténeti adatot is lehet e kis versből kikövetkeztetni. Fiatalos hangja és elevensége valószínűvé teszik, hogy írója ekkor nem lehetett még negyven éves, a hogy életiróit tanítják, s hogy e szerint Dávid Ferencz nem 1510-ben született, hanem jóval később. (E mellett különben egyéb okok is szólnak.) A negyven éves embernek valahogy más a tempera-

mentuma, más — hogy úgy mondjuk — a gestusa. Ámbár az effélét inkább csak érezni lehet a versben, mint rámutatni. S az is igaz, hogy az ilyen okoskodás nagyon ingatag alapon áll, sőt mintha maga Dávid Ferencz czáfolna rá, mikor költeménye vége felé azt mondja magáról, hogy a „lehunyo nappal fogyton fogy benne is a hév“. Valószínűbb azonban, hogy ez csak afféle humanista szerénykedés.

Elegia

[Medgyes] Ferencz uramhoz, a gyulafehérvári ecclesia vicariusához, a muzsnai ecclesia papjához, nekem örökké tisztelt pártfogómhoz.

Távoli országból, hol hóborított hegyek alját
 Mossa az Elbe folyó, érkezik a levelem.
 Teljes egészséget kíván számodra az Égtől,
 Ennél drágább kincs nincsen a föld kerekén.
 Nem gyöngyöt, nem színaranyat, nem drága ruhákat,
 Bibor-bársonyt sem hozhatok én teneked.
 Tőlem ilyet ne remélj. Csak nemzeteket leigázó
 S kincsben dúskáló fejdelem adhat ilyet,
 Nékem egész vagyonom, minden vagyonom csak a Múzsák,
 Hálás szívvel bár, én csak e verset adom.
 Ah, de mi rég vágyik már lelkem zengeni rólad,
 Zengeni tetteidet s honfű-érdemidet.
 Haj, de a versírás nehezen megy. Nékem Apollo
 Nem nyújtott, nem adott versfaragáshoz erőt.
 Férfiakat s nagy tetteiket megzengeni csak nagy
 S csak született költő elhivatása lehet.
 Ámde nekem Naso nyelvének bája hiányzik,
 Forrásod nem ivám, isteni Castalia.
 Szárnyaimat nem szabta a költők atyja, Homeros,
 S Vergil fenséges nyelve — ah, az sem enyém.
 Ily poetákat már soha többet, míg e világ lesz,
 Nem szül ez elvénhedt kor, ez az injaszadkt.
 A te dicséretedet megzengni csak ők hivatottak,
 Méltón ők tudták volna dicsérni neved.
 Vedd kegyes elnézéssel azért Múzsám gügyögését,
 Régi adósságát rója le gyöngye szavam.
 Ifju s öreg költő, kit versenyt dallva magasztal,
 Arról kobzomon is zengve penegjen a dal.

Ámbár hol van a lant, mely méltán zengeni tudna,
 Zengeni elmédet s zengeni tetteidet?!
 Nagy föladat! Hozzá hogy kezdjen erőtelen ajkam?
 Ád-e vajjon hozzá, ád-e a Múzsza erőt?
 Ime, *Clio* hivlak, te segíts megzengnem e férfit,
 Tetteit és ragyogó számtalan érdemeit.

Kérded tán, mi sodorta hazánk ily szörnyü veszélybe?
 Nem mondom, hogy az ok vak dühötök, nagy urak.
 Hej, nagy urak, ha tibennetek úgy nem forna a diesvágy,
 Nem dúlná e hazát újra meg újra a vész.
 Német után sir az egyik párt, nem hagyja a másik
 S a maga fajtáját ülteti trónra tehát.
 Haj, mire jutottál, hova sodrott, oh haza, már is
 S jaj mire juttathat még ez a visszavonás!
 Hirnévhajhászás, őrzöngő rút uralomvágy,
 Mennyi sötét mély gyászt vontatok ime reánk.
 Ellenetek nincsen menedék, nincs semmi se védve,
 Mit le ne döntne e vész, hogyha erőre kapott?!
 Ennek a dúlt honnak szerzél, nagy férfit, békét,
 Azt, a mit úgy várt már, azt, a miért clepedt.
 Frigyszerző szóval megbékéltetted a német
 Császárnak mi reánk orroló bösz haragát.
 Ebben a mig törted magadat s foltoztad a békét,
 Durva török had tört hirtelen újra reánk.
 Elhárítani e vést téged küldnek követül ki,
 Lengyel földekről hogy hozz haza támogatást.
 S ékesszólásod mily fényes, nagy diadalt nyert,
 Im az eredmény rá csattanó biztosíték.
 Vajha ilyenkor, a mint megnyilik szózatosszójad,
 S a haza üdvéért ömledez, árad a szó,
 Vajha gyönyörködhetne fülem bölcs Nestori szódban,
 Vajha belophatnám verskoszorumba szavad.
 Mert a miként a mikor robogó zivatarban a szélvész
 Rettenetes mérgét ontja, okádja vadul,
 Itt az ítélet napja . . . de hogyha fölsüt a szép nap,
 Gyáván megszalad és menten elül a vihar:
 Úgy a te elmédnek s szavaidnak tiszta derüje
 Egymaga tönkre veri s menten elüzi a vést.

Isten ad ilyen erőt, ily bátorságot a szívbe,
 A fényes diadal és sikerek nagy ura.
 Egyházunk szélverte, ezer vész dulta hajóját
 Ekkora válságban szent keze bízta reád.
 S hogy diadalra vihesd, hogy megvédhessed a bajban,
 Ő ada annyi erőt, ő ad a bajba' sikert.
 Mert a miként a jó pásztor megvédi a nyáját,
 Elveszített juhait visszaterelve megint,
 Nyájadat úgy őrzöd te is, arra fölötte vigyázva,
 Senki közülök hogy el ne veszítse magát.
 Jaj, mert ime vad őrzöngés dül újra hazánkban
 S népeket űz, szólít vad viadalra megint,
 Adj, oh adj nekünk Krisztus, békés nyugodalmat,
 Áldani szent nevedet száll fel az áhitatunk.
 Keblünk mélyéből sóhajtva szakad föl a jajszó,
 Hallgasd meg s tarts meg dieséretedre, Uram.
 És könyörülj rajtunk, a miként szent angyalod egykor
 Megkönyörült a szegény emberiség nyomorán.
 Elfordítani e vést nem minket, tégedet illet,
 Fennhordott fejüket hajtsd rabigába Uram.
 Ekkora őrzöngés dultán, nagy férfiú, látom,
 Elszomorult szívvel esded az enyhületet,
 S drága hazánk gondját, üdvét forgatva fejedben
 Tetre hevülsz s tetted új koszorúval övez.
 Rajta tehát haza dísz, kiváló férfiú, terjeszd
 Hiredet és nevedet föl-föl a csillagokig.
 És a kiket védencczeidül rád biza a végzet,
 Oltalmad tőlük meg ne tagadd sohasem.
 Védjed, a kik tanulásukban jobbodba fogóznak
 S engemet is tarts meg közlük, uram, kegyesen.
 Jóságod mert meg se tudom hálálni egyébbel,
 Hálából te eléd tárom egész szívemet.
 Áradozó szavamat csak jóságod köti, fogja,
 Jóvoltodban, uram, hallgatag is hiszek én.
 A nyomor és szükség nem hjába könyörg sohse nálad,
 Nyitva, kítárva kapud a nyomorultak előtt.
 Arra születtem, hogy másoknak légy segítője,
 Mással jót tenni — nálad ez elhivatás :

Egy szavad összekuszált ügyeket hoz rendbe legottan,
Sújt, vág s összetipor mindeneket logikád.
Tiszta szerelme lobog jámbor lelkedben a hitnek,
Hitnek, vallásnak tiszteletet szerezel.
Nem kitünő dísz-é a papoknak gyámola lenni,
A kik a szent ígét hirdetik itten alatt? !
Ennél szebb, ennél kiválóbb tiszt e világon
Sincs. Oh légy, papság, benne csak állhatatos.
Volna szavam még rólad, uram, sok volna, miről ha
Érdemidet zengem, szólani kellene még.
Ily feladathoz azonban erőm kicsi, megtörik, érzem.
Költőibb lélek vágjon ilyenbe bele.
A lehunyó nappal fogyton fogy bennem is a hév
S a költészet szent berkeit elkerüli.
Most kegyeidbe ajánlva magam, nagy férfit, vedd hát
Búcsúszavam. Hosszú életet adjon az Ég.
Tartson a Mindenek Atyja meg ily gazdagnak erényben
S mostani sorsodban óvja paizzsa fejed.
Tégyen gazdaggá a vagyonban s bőkezűségben,
Hogy segítő kezedet áldja az emberiség.

PÁLFFI MÁRTON.

Adalék XVI. százévi drámairodalmunk történetéhez.¹

Az Uzoni-Fosztó félc unitárius egyháztörténelem I. köt. 146 és 148-ik lapjain (a 147-ik tévedésből köttetett oda) az alábbi töredéket tartalmazza.

„Ao. 1573. Qualis Disputatio fuit Varadini de Haereticis Unitariis Transylvanis [,] videri potest in Dialogo inter Stephanum Szabo Oroszházi Transylvanum Unius Dei cultorem, et Jacobum Czako Turi pastorem Varadiensem Trinitarium, quem forte' Stephanus Basilius concinnavit. In qua Disputatione praecipue negentur Loca: Joan. 1. 1. etsqb. 1. Joan. 5. 20. etsqb. [,] ut videri potest in Dialogo.

Finem disputationis juvat formaliter describere :

Cum Jacobus *Czako* Stephanum Oroszházi vincere non potuisset, circa finem sic objicit illi: Hazutz eretnek, eb, tzoki az házból, talám még a több Eretnekeknel is' eretnekebb vagy. Ha tudtam volna eb, házamban nem jöttél volna tsak bé is. Ad quae Stephanus *Szabo*: Bizony én is ha tudtam volna, hogy ilyen ebül vendéelj, nem jöttem volna ide, mint ag eb házához. De ilyenek vadtok tii, hogy mindjáraást szoktátok az embert szidni, rutolni, mihelyt valamint ollyant mond. *Czako* Jakab: Eregy, eregy, ne zazogj itt, még azt is bánom, hogy annyit hajjék szolnod, az ház-nép előtt. *Szabo* István: El mégyek, bár ne fély, hogy itt maradjak: de bizony azt nem bánom, hogy hagyál szolnom. Vale. *Czako* Jakab: Menyel, előtted az ut. *Czako* Jakab a Feleségének: Gazda Aszszony! Bizony mondom, hogy igen tudja forgatni az lrást az én földim, valahol tanolta. *Gazda Aszszony*: Bizony édes uram, émekem úgy teczik, hogy igazat mond vala szegény! *Czako* Jakab: Vakarj vissza eb anyja tartotta, mert ugy megverlek. Talám te is akarod venni azt a Tudományt. Én töllem halgass Te. Lád bé,

¹ *Nagyváradi Komédia*. Kolozsvári unitar. Koll. Kt.-ban 1005 sz. kézirat.

hogy Caroli Péter és mind a Váradi Polgárok ezen a valláson vadnak, a' kin én. Bátor ugyan igazat mondana is, szégyen volna énnékem afféle tudatlan embernek szavára engednem. Nem tudom én ám afféle renden valoknak, hogy igen jó Plebaniája lett volna egynek is. Hogy, hogy maradhatnánk osztán Váradon, ha azt vallanám én is, bizony te is elejtenéd az aranyos fátyolt, ha azt a Tudománt kezdenők vallani. De jobb itt a' Böltsekkel ilyen jó fizetésen maradnunk, hogy nem mint azért a' vallásért valami szegény helyen nyomorganunk. *Gazda Asszony*: Kegyelmed tudja édes uram!

[Ime tsak ezen Dialogusból is megtecczik [,] minemű dolgok voltak a' Reformatiónak kezdetében, és miképpen sokan az Igasságot megismervén [,] a' jó fizetésért az Igasságot vallani nem akarták, sőt a' kik azt hirdették, azokat is szidalommal illették.]

Emyi az eddig kiadatlan szöveg.

Kanyaró Ferencz a Ker. Magv. 1888. 382. lapon e pár sorban emlékszik meg róla: „Valamelyik unitárius pap a Debreczeni Disputatio példájára a váradi disputatiót is feldolgozta hasonló czimű satirikus darabbá. A mű czélja kimutatni azt, hogy a ref. papok meggyőzve is, már csak anyagi érdeküknél fogva sem térnek el hitőktől.“ Minthogy Kanyaró e véleményét bővebben nem okolta meg, mindeddig eldöntetlen, vajjon a nagyváradi Komédia drámairodalmunk avagy egyháztörténetünk emlékeit gyarapítja? Az alábbiakban e kérdésre igyekszem megfelelni.

A Komédia említi, hogy „Károlyi Péter és mind a váradi polgárok“ kálvinista hitűek. Ha tehát e vitatkozásnak valami historiai alapja van, úgy annak 1565—1573 között kell lennie, minthogy Károlyi ez időben élt Nagyváradon. Ámde e város, főleg Basilius fáradozására, 1569 végén unitáriussá lett (Uzoni-Fosztó I. 153; Ker. Magv. 1888. 246.). A dátum tehát 1565—1569-re szorítkozik, és pedig e 4 év közül is arra, a melyben az unitárizmus csak ujság volt ott, tehát sem a lelkeket nem izgatta föl, sem a kálvinista békét nem zavarta. Melyik ez év? Talán útba igazít a Basilius neve. 1566-ban ő a kolozsvári eklézsiák magyar papja (Ker. Magv. 1888. 245.) 1567-ben Torda áttérítője (Ker. Magv. 1888. 227.) 1568-ban írja és adja ki „A Credonak“ és „Egy néhány kérdés“ cz. munkáit. E három év közül egyikben sem járhatott Nagyváradon; 1569-ben ment oda először, Dávid Ferencz kísé-

retében. Ez más szóval annyit tesz, illetőleg tehet, hogy Basilius neve tévesen van összekapcsolva a Komédiával. S hogy a zavart még fokozzuk, megemlítjük, hogy az 1569-iki nagy hitvitán nagyváradi kálvinista lelkészül Czeglédi György és Károlyi Péter említetnek, Túri Czakó Jakab — nem, pedig mint pastornak, föltétlenül ott kellett volna lennie.

Czeglédi György és Károlyi Péter „Az egy igaz Istenről“ kiadott könyvének bevezetésében olvasható: „Basilius István fogadott nyáját elhagyván, mostan hivatal kívül a váradi anyaszentegyház után indult, hogy ezt is az igaz mellől elvonja.“ E könyv 1570-ben jelent meg. Uzoni pedig (I. 539.) ezt írja: „Steph. Basilli concionator Colosv. unitar. a disputatione Varadini permansit, ut coeptum per disputationem opus praeficiat.“ Basilius tehát vagy 1569 végén, vagy 1570 elején térítette át Nagyváradot. Ámde ha ez igaz, akkor nem értjük a Komédia némely kifejezését, hiszen pl. a megalapított unitárius egyház papja csak nem szorulhatott a kálvinista pap alamizsnájára.

Bármint is okoskodjunk, valódi historiai alapot nem tudunk találni. Hibás tehát az Uzoni-féle följegyzésből az 1573-iki évszám, ez a kifejezés „disputatio fuit Varadini“ s a szereplők nevei. Komédia hát a közöltem disputatio? Minden bizonynyal, mert határozott historiai alapja nincsen, mert költött személyek szerepelnek benne.

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Tanárgyülést megnyitó beszéd.¹

Kedves Kartársak! Mi, unitarius tanárok, második értekezletünket tartjuk. Összegyültünk. Más népes egyházak tanárai számához mértén kevesen vagyunk, de az egységes magyar nemzeti kulturának éppen olyan jóakaró és buzgó munkásai vagyunk és akarunk lenni, mint más egyházak, avagy az állam nagy számú tanárai. Ezt akarta egyházi főhatóságunk, a mikor értekezleteink tartását egyik kedves kartársunk javaslatára elrendelte; erre törekszünk mi, a mikor nemzeti kulturánk és egyházunk meleg szeretetétől áthatva, ide összegyültünk. A tudománynak, a közművelődésnek egyszerű hajlékában vagyunk, de kedves és magasztos azért e hajlék nekünk. Minden szöglete, minden porszeme elődeink egyházas buzgóságáról, áldozatkészségéről beszél. Több mint százéves munkával megszentelt oltára ez az igazi áldozatkészségnek. Innen, ez oltár mellől köszöntelek és szívem egész melegével üdvözöllek titeket, kedves kartársak, és titeket is kedves vendégeink, a magyar tanügy lelkes barátai.

Az együttes munkában való viszontlátás örömei egy év után édesek. Fájdalmunk is van. Első értekezletünk óta középiskoláink száma kettőre apadt, tordai gymnasiumunk államivá lett. Egyházunk Tordán, a lelkiismereti szabadság klasszikus földjén egyik, negyedfél százéves erős bástyájából kifogyott, így most a tordai kedves kartársakat nélkülözzük, velük a mi számunk is megapadt. A változhatatlanon megnyugszunk, megvigasztalódunk abban, hogy a mi és egyttal a tiszta magyarság több százéves bástyája állami főgymnasiummá létével az igaz hazafiság erős sziklavarává fejlődött, így birtokába jutva minden szükségeknek, exponált helyén jövőre még eredményesebben fogja és tudja szolgálni az egységes magyar

¹ Tartotta Pap M. székelykereszturi gymnasiumi igazgató az unitarius tanárok által Székelykeresztúron 1909. április 5.-én tartott értekezleten.

kulturát s védeni a nemzeti érdekeket. Tüzzük tehát megnyugvással szívünkre az emlékezet szép virágát. Egységes akarattal legyünk azon, hogy egyházunk theologiai intézete és megmaradt két középiskolája sikereiben, jó hírnevében gazdagon kárpótolva legyen és hiveink önérzete önelégültségre találjon. Erre sarkaljon minket az egyházunk és hazánk iránt való forró szeretet.

Theológiánk és két középiskolánk egyházunknak éltető forrásai. E forrásokat nekünk jól kell hogy gondozzuk. Tisztaságukat, frissességüket meg kell őrizzük, sőt folyton növelni és fölfrissíteni tartozunk, hogy belőlük egyházunk állandóan bő éltető erőt nyerjen s hogy azok a lelkiismereti szabadság, a felvilágosodás, a közművelődés és az általános emberszeretet kiapadhatatlan forrásai legyenek. Ily célból iskoláink egyházas jellegét, menten a vallási elfogultságtól, folyton meg kell hogy oltalmazzuk. Tisztes és hasznos hagyományainkra féltékenyek kell hogy legyünk. Munkálnunk kell híven a régi unitarius összetartás szellemét, érzetét, a melyről oly szívesen beszélünk, de fájdalom, ma csökkenését, hanyatlását látjuk. Tudnunk, éreznünk kell, hogy iskoláink készítik elő mindig egyházunknak hiveit. Belőlük kerülnek ki egyházunk, unitarius társadalmunk vezetői. Ezekben szerezték a multban tudásuknak, műveltségüknek alapját aránylag nagyszámú ama buzgó unitarius férfaink, a kik szerte a hazában legkülönbözőbb állásokat töltenek be s míg a hazának hű fiai, addig egyházunknak is buzgó hivei, ügyeiben, érdekében legnagyobb készséggel fáradoznak, apostolkodnak. Fényes tanuságtétel ez elődeink buzgó, vallás-erkölcsösségben, hit-hűségben, szeretetben, szeretettel és gyöngédséggel való nevelésének. Ilyen szellemben neveljünk mi is. Ha az ifjú kedves emlékeket vihet ki magával az iskolából az életbe, azokat mindig híven megőrzi s egyháza, intézete iránt folyton hálás lesz, ügyei iránt melegen érdeklődik s azokat szívesen szolgálja. Feladatunknak kell ismerjünk intézeteink színvonala folytonos emelését. Ezzel együtt fog emelkedni egyházi életünk is; ellenesetben hanyatlik, visszaesik. Két középiskolánkat egy színvonalra kell emelnünk, erre pedig közös jóakarattal kell törekednünk. Ezzel nagy szolgálatot teszünk unitarius egyházunknak, emelni fogjuk tekintélyét, fokozzuk unitarius hiveink önérzetét. Két bő forrás mindig több éltető erőt nyújt és nagyobb termékenyítő erővel bír, mint egy. Intézeteink érdekeit, mint közös érdekeket, kölcsönösen féltsük, védelmezzük, egyik vagy másik intézetünk iránt való előítélettől tartózkodjunk. Teremtsünk egy

harmonikus, egységes, bensőségteltes viszonyt mi tanárok egymás között, de a tanárok és tanítványok közt is, melynek ki és befelé egyaránt meglegyen a jótékony haszna. Ide fenkölt gondolkozás, humanus érzés, igazi pályaszeretet, nemes ambíció szükséges. Ezek minél bővebb mértékben való megszerzésére és megőrzésére kiváló gondot fordítsunk. Egymás iránt őszinték, nyíltak, bizalmasok legyünk, egyik a más sikereinek, egy vagy más téren való kiválóságának örvendjünk. A személyeskedés a szent ügyeknek, a haladásnak nagy ártalmára szokott lenni. Ettől mindig óvakodjunk. Nemes ügynök, jószándéknak kicsinyeskedés soha útját ne állja. Unitarius egyházunk, társadalmunk a tanári katedrán kívül is jogosan számít munkásságunkra. A társadalomban túl nem hajtott munkánk nem is válik rovására tanári hivatásunknak, sőt vele emeljük a tanári tekintélyt és építjük az iskola sikerét, a mennyiben az iskolát és társadalmat egymáshoz közelebb hozzuk. Ez egyik feltétele az intézet igazi sikerének. Keressük unitarius hiveinkkel is az érintkezést, papjainkkal és tanítóinkkal való minél gyakoribb érintkezésre éppen különös gondunk legyen. Így ismerjük meg igazán egyházunk életét és így teremthetünk egy erős, unitárius közszellemet, a mely unitárius egyházunknak javára válik. Ezzel egyúttal a külsők jóakarátát, figyelmét is megnyerjük és egyházunkat az idegenek előtt is rokonszenvéssé tesszük. Erre pedig nagy szükségünk van.

Ezekben találom fel én, kedves kartársak, egyházunk érdekéből származó kötelességeinket. Ezek érdekében magam részéről csak helyes és hasznos intézkedésnek tartanám, ha egyházi főhatóságunk minél inkább egységesítené két középiskolánk ügymenetét, rendtartását. Ezt én autonomia csorbitásnak, kiskorúságnak, gyámság alá helyezésnek nem tartanám. Lám, az állami középiskolák egységes tauterv és egységes rendtartásuk mellett is milyen jól megférnek együtt. Ha valahol, akkor a középiskolai nevelésnél az egyöntetűségre, az egységesítésre szükség is van, természetesen a tanár egyéniségre, érvényesülése bántatlan hagyásával. A két intézet egy színvonalra emelése és egy színvonalon tartása is könnyebb lenne. Én így gondolkodom. Tévedhetek. Véleményt mondani, eszmecserét folytatni jöttünk ide. Én véleményem nyilváníték, eszmecserére alkalmat adtam.

Egyházi érdekeink hazánk érdekeivel mindig azonosak voltak, azonosak is lesznek mindig, tehát a mikor a főm vázolt irányban szolgáljuk egyházunk kulturáját, kulturális céljait, törekvéseit, ugyanakkor az egységes magyar nemzeti kultúra hűségese szolgálataiban

is állunk. Munkánkban való kitartásra, előretörésre a hazaszeretet is sarkal bennünket. Feladatunknak ismerjük tanítványainknak az általános műveltség mellé nemzeti műveltséget adni. Szilárd elhatározásunk az emberiség szolgálatára művelni ki a nemzedékeket, de a nemzeti erő kifejtésével és érvényesítésével. Erre tekintettel a mi figyelmünket sem kerüli ki a korunkban mind inkább előre nyomuló sociális és nemzetgazdasági irány. Munkakörünkbe tehát készséggel vesszük fel ez irányok művelését is. E téren is kötelességünknek ismerjük az egészséges eszmék szolgálatába állva, hazánk, társadalmunk és embertársaink javát munkálni, oktatási és nevelési eljárásunknak bővebb sociális és gazdasági tartalmat adni.

Mindezek után joggal mutathatunk rá, hogy értekezleteink tartásával hazánk és egyházunk érdekei szolgálatában állunk. Értekezleteinken jó alkalmunk van koronként rámutatni a kultúra vívmányaira, annak tág mezejét jóakarattalag művelni, egybevetéseket tenni, esetleges fogyatkozásainkat belátni, pótolni, új eszméket vetni fel és új eszméket vinni el, az esetleges közönyt elnyomni, szellemi frissességet, ruganyosságot kapni, egymásra jótékonyan folyni be. Értekezleteinknek időnkéből tehát szívesen áldozunk, azokon készséggel jelenjünk meg és szívesen dolgozzunk. Munkánkban különös figyelmet fordítsunk a gyakorlati tételek felölelésére. Ilyen érzelmek és gondolatok közt az értekezletet megnyitom. Munkánkra Isten áldását kérem.

PAP MÓZES.

G o n d o l a t o k .

Felső-Zsák.

1908. július 1. A kötelességérzés, a gondviselésben való bizalom és az a tehetség, hogy az élet bármely viszonyába beilleszkedni tudjunk, ezek szükségeselek, hogy törekvéseinket siker koronázza. Első megindítja munkálkodásunkat, utóbbi megérleli; mert megedzi munkakedvünket, ha erőnk lankadnak, biztat, ha csüggedünk — előnkbe varázsolván tetszetős képekben mindazt a jót, melyet elérünk, ha kitartunk. Bizony, ha ez érzés, mely szívünk mélyén mint legfőbb segítő erő kész mindig támogatásunkra, nem nyujtaná jobbját — még több szerencsétlen járna e földön.

Mindenkinek megvan a maga nyomorúsága, sebe, melynek fájdalmait, terhét érzi. Kivéve az aranyifjúság nagy részét, kiket képzeletük kiragad a mindennapi élet alantos, ködös homályából, fel a csúcsra, a tiszta légkörbe, hol annak élvezetétől elkábulva, megittasodva, nem látják meg a valót a maga ridegségében. Így természetesen csak szájalommal tekintenek le ráuk, kik az élet bajaival küzködünk. Nagy idő kell erre: a sors csapásainak kemény, kiméletet nem ismerő megjelenéseire, szárnyaszegetten ők is megtérnek hozzánk, beismervén, hogy az ő sorsuk eggyé lett a miénkkel.

Reménységeink lángja most magasba lobban föl, majd lelohad, hogy alig láthatod, minden perczen készen, hogy terveinknek térképét kiterjeszse vagy bevonja, a mint a körülmények változása azt magával hozza. Hamar megbénul a nagyratörő vágyakozás, mely sötét felhők közepette — csak egy kis kék égbolt láttára is új életre kél. Mint zöld vetés, melynek levézetét a nagy szárazság leperzselé — de egy jó esőre megújul és termést hozhat: soha sem mondjunk le arról, a mi lelkünk vágyakozása. Nem engedi azt reménységünk.

Tapasztaltam, hogy oly egyén, ki azelőtt uriasan, kényelemben élt, midőn nyomorba, szűkös állapotra jutott, mások kegyelmére szorult — örömmel emlegeté, ha másokat is ily szerencsétlenség — vagy valamely anyagi károsodás ért. Nem tudtam azt megérteni

akkor és most sem tudom magamnak kimagyarázni. Mert különben nemes gondolkozású és jólelkű emberek voltak. Talán a maguk hibáit akarták azzal, saját maguk előtt eltakarni vagy mentetetni; rámutatva, hogy az másokkal is megesett. De az események ismétlődése éppen nem ment fel senkit tettei alól, de figyelmeztető arra: nehogy más is odajusson.

Nem igazoló — de elijesztő ok.

Az észnek éppen úgy szüksége van munkára, mint a testnek a gyakorlatra, hogy izmai erősödjenek. Az emberek röstellik gondolkodni. Hány tehetséges, eszes ember, ha ráadná fejét több munkára — egy kis szellemi campagnera — kiváló egyénisége lehetne a társadalomnak. Esméinek körfutása talán haszonnal leendett embertársainak a szellemi vagy anyagi téren. Míg az így eltemetett érték marad, mely senkinek javára nem szolgál.

1908. július 2. Kedves, jó fiam, két éve, hogy meghaltál. Megkísérlett mindent orvos és környezet, hogy életben tartson. Minden igyekezetünk ellenére elmentél tőlünk — mint lehull a fáról a gyümölcs, mely arra megérett. Mintha most is látnálak ágyadon, betegségedtől kimerülten, mintha most is hallanám utolsó hozzám intézett szavaid: „Igen, kedves apám!” Sok idő eltelt azóta, sok minden megváltozott. De emléked megújul lelkünkben, kik téged szerettünk. Sokan összegyűltek e napra most is: testvéreid és a rokonok, kik koszorukat helyezték a kriptá elébe, a hol megnyugodtál. Nyugodj is meg jó fiam, lám körülötted vagyunk, időnként, gyakran, mindörökké! Ámen!

BR. PETRICHEVICH-HORVÁTH KÁLMÁN.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz. Irta : *Gyenge János.* Budapest, 1908. Hornyánszky V. 8-r. VIII+97 l. Servét arczképével. — A szerző munkáját Kálvin születése negyedik százévi fordulójának közeledése s az a törekvés hozta létre, hogy Kálvin és Servet viszonya s különösen az utóbbi megégettetése kényes, vitás kérdésében az „igazságnak és a Kálvinizmusnak“ szolgálatot tegyen. A két czél közül az előbbit nem éri el; az utóbbit kebli ügynek tekintjük s ahhoz nem szólunk.

A könyvecske röviden s eleinte tárgyilagosan, reformátori föllépése után pedig éppen nem részrehatatlanul tárgyalja Servet életét előbb viennei pöréig; majd külön fejezetet szentel Servét pörének és elítéltetésének a viennei inquisitorszék előtt; azután három külön szakaszban mondja el Servet genfi elfogatását, pöre külön phazisait s kivégzését. Kálvinról szóló függeléke már nem tartozik szorosan a tárgyhoz s különben is nagyon csekély értékű.

A szerző nem tudott uralkodni anyagán. Kivált a genfi pört nem tudta csak lényegében, tömören megírni s a mellékkörülmények útvesztőjébe tévedt. Inkább prokátora, mint történetírója a tényeknek s ezért, kivált jellemzéseiben, sokszor egyoldalú. Különös szeretettel emeli ki Servet emberi gyengéit, jelleme árnyoldalait s jó tulajdonságairól alig vétet olvasójával mellékesen, elvétve tudomást. Kálvin és Servet küzdelmében ily felfogás mellett a jámbor olvasó inkább egy szent harcát látja az ördöggel, mintsem két erős, ellentétes reformátori irányzat, két genialis nagy elme, két vegletes jellem tragikus végű küzdelmét.

Az író előszavában felsorolja forrásait. Az igazságos bírálat (dr. Kováts István. Prot. Szemle 1909. 216—18.) már is kimondta, hogy a leginkább követett Trœchselt és Rilliet Albertet sem olvasta elég figyelmesen el, magának Kálvinnak pedig a Servet-pörről mindjárt a kivégeztetést követő évben francziául és latinul kiadott munkáját, valamint a Corpus Reformatorumban megjelent Servet-

aktákat egyáltalában nem ismeri. Ezek a tények minden bírálóját fölmontik attól, hogy részletesen foglalkozék a kis művel, a mely különben felfogásában is alig különbözik valamely XVI—XVII. százévi baccalaureus-értekezéstől.

Servet ügye pedig csak a tények tisztázásáig történelmi kérdés. A megérthetésért csupán odáig kell s csupán odáig is szabad a kor álláspontjára helyezkednünk. Moralis ítéletünknek azonban felül kell emelkedni a mult tévedésein s bátran el kell ítélnünk akár a törvények köntösébe öltöztetett, akár a meztelen, durva erőszakot, mely a szellemi mérközést az ellenfél barbár kivégeztetésével oldja meg. Gyenge János könyve ennek a moralis ítéletnek a kimondásánál is oly sokat elmélkedik s annyira belé helyezkedik a XVI. százév felfogásába, hogy végre alig tud abból kivergődni. Talán később megérti a most ezért nagyon leszólt Servetet, a ki bátran bevallotta, hogy első műve tökéletlen volt.

Kelemen Lajos.

Unitarius Egyháztörténeti Adatok (1619—1866) czímen hirdet előfizetést egy kötet oklevélre *ifj. Biás István*, a gr. Telekiek levéltárosa. Az oklevelek a gr. Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárából gyűlték össze s számuk meghaladja a 200-at. Kiadjuk hozzá akar járulni velük Dávid Ferencz születésének negyedik százévi ünnepeléséhez s a tiszta jövedelem felét a Marosvásárhelyt építendő unitarius templomra szánta. Tájékoztatásul közli, hogy többek közt a következőktől ad anyagot: Agh István püspök (1762—1781), II. Apaffy Mihály fejedelem (1699), Belényesi György (1793), Berde Áron, Bethlen Ferencz gróf, ifj. és id. Daniel Elek (1805—1847), Daniel Péter (1733—1741), Fűzi János (1817—1818), Gyergyai Mihály (1801—1816), P. Horváth Ferencz, Károly és Miklós főgondnokok (1788—1817), Körmezi János püspök (1802—1818), Kozma Gergely esperes (1804—1838), Kriza János püspök (1866), Kaáli Kún István (1733), Lázár István püspök (1775—1803), Molnos Dávid (1816—1819), id. Mikó Lőrincz (1779), Márkos György (1778—1787), Maurer Mihály (1808), Pákey József (1791), Pókai Sárosi János (1619), Rádeczky Bálint (1621), Szentábrahám L. Mihály (1751—1756), Székely Miklós püspökök (1832), Székely Mózes püspökhelyettes (1842), Szentiványi Sámuel (1815), Toroczka Mihály és Károly főgondnokok (1774—1775), Uzoni Fosztó István és özvegye (1767—1781), Várfalvi Pálfi Zsigmond püspök (1728—1734), Zsuki László (1792), a Fő- és Képviselő Tanács (1718—1866). Az Oklevéltár 1909 október hó 1.-én jelenik meg. Bevezetés megírására a kiadó Kelemen Lajos történettannárt kérte fel. A könyv előfizetési ára 4 korona, bolti ára 6 korona. Az előfizetési összegek 1909 június 1.-ig Kelemen Albert unitarius esperes úr czimére Marosvásárhelyre küldendők. A felhívást Ferencz József püspök úr meleg ajánlással látta el.

Előfizetésre felhívás. *Dr. György János* „*Ujszövetség hittana*“ czimű munkájára hirdet előfizetést Fodor Domokos könyvkiadó vállalata. . . „A közállapotok erkölcsi alapjainak megjavítására sóvárgó lélek ihletért

mindenek előtt ahoz a történelmi erőforráshoz fordul, mely sokkal válságosabb, de másfelől sokkal egyszerűbb viszonyok között a római birodalom pusztulásnak indult társadalmába a továbbélés hatalmát öntötte; a mely a földi életet saját bünei vakságában reménytelennek látó embernek visszaadta az emberfölötti, az elpusztíthatlan isteni élet hitét. Ehez a kimeríthetlen forráshoz fordul erőért mindenkor, a mikor a történelem látókörén nagy átalakulások előjelei kezdenek feltűnedezni. Ehez az erőforráshoz igyekszik hozzávetetni a Jézus, illetve az evangéliumok, valamint a Pál apostol tanításainak az összefoglalása és korunk nyelvezetében való előadása⁴ — írja a felhívás, melyet ajánlunk az érdeklődők szíves figyelmébe. A munka 1909 év első felében jelenik meg 300 oldal terjedelemben s ára 3 korona, mely összeg Fodor Domokos könyvkiadó hivatalához küldendő Tordára.

KÜLÖNFÉLÉK.

Taft elnök levele. Ferencz József unitarius püspök a magyarországi unitarius egyház képviselőtanácsa nevében f. évi januarius hónapban üdvözlő levelet intézett Taft Howard Vilmoshoz, az Északamerikai Egyesült Államok új elnökéhez, ki vallásilag az unitarius egyháznak tagja, — kifejezést adva annak, hogy az új elnök alatt az Egyesült Államok jóléte „a közjólét és az emberiség békéje előmozdítására minél nagyobb fejlődést és haladást tegyen“.

Taft elnök ez üdvözlőre febr. 16.-iki keletű levélben válaszolt, melyet magyar szövegben itt közlünk:

Washington D. C. 1909 febr. 16.

Kedves Uram!

Szívesen vettem a jan. 26.-ról kelt levelében kifejezésre jutott jóindulatot. Kérem, fogadja köszönetemet azokért a szíves szavakért és jó kívánatokért, a melyek előttem nagyon becsesek.

Őszinte hive:

Taft H. W.

— Főtisztelendő Ferencz József úrnak, a magyarországi unitarius egyház püspökének. Magyarország. Kolozsvár. —

Taft az elnökséget martius negyedikén foglalta el a senatus, a képviselőház és a nép örvendezése közt. Mint ifju ember Cincinnatiában

Wendte lelkész gyülekezetéhez tartozott, ki most az amerikai unitarius társulat külföldi ügyeinek vezetője. Taft buzgó egyháztagnak minden vonatkozásban. Jelleme, tehetségei most az eluökségre emelték, hogy a legmagasabb helyen tegyen szolgálatot hazájának, melynek kormányában már atyja is, Grant elnök idejében, mint a belügyi osztály vezetője szolgált.

Az unitarius és más szabadelvű vallásos gondolkozók 1910-ben Berlinben tartandó congressusára nézve *Wendte W. Ch.* titkár Bostonból a következő előértesítést közli: „Németországi barátaink és szövetségeseink már megkezdték a készülődést az unitarius és más szabadelvűek nemzetközi tanácsának legközelebbi congressusára, mely Berlinben 1910-ben tartatik. Hogy a congressus Németországban legyen, arra nézve az indítványt a Protestanten-Verein, e régóta létező és hatékonyan munkáló vallási egyesület tette. A Protestanten-Verein 1865-ben alakult s kiterjed Németország minden részére, sok ezer tagot számlál, kik a vallás-szabadság és fölvilágosodás szellemének a képviselői s a gyülekezetek jogainak védelmezői az államegyház zsarnoksága ellen. A Protestantenblatt fő szerve a Vereinnak, melyet Dr. Fischer Miksa, s fia Fischer Alfréd berlini lelkészek és Emde R. bremeni lelkész adnak ki. Dr. Fischer M. 1907-ben részt vett bostoni congressusunkon s azóta mindig a legmelegebb érdeklődéssel viseltetik az ügy iránt. S főképp az ő buzgalmának lehet köszönni, hogy a berlini összejövetelre az előkészületek már annyira előhaladtak. Van Berlinben még egy egyesület, a szabadelvű lelkészeké, melynek Dr. Websky már huszonöt év óta titkára, s mely a környékben negyven tagot számlál, kikre kétségtelenül számítani lehet, hogy hozzájárulnak a congressus sikeréhez.

A Protestanten-Vereinon kívül két más helyi érdekű, de hasonló jellegű és célú egyesület is csatlakozott a meghíváshoz. Ezek közül az egyik a „Freunde der Evangelischen Freiheit“ a Rajna mellékéről, mely egyesületnek nevezetesebb emberei Dr. Geffeken kölni tanár, Traub dortmundi lelkész és Jatho, a radikális irányú kölni prédikátor. Traub adja ki a Christliche Freiheit heti lapot. A másik egyesület a „Freunde d. evang. Freiheit“ Hannoverben, melynek éltető lelke Bousset goettingeni egyetemi tanár. Ujabban csatlakoztak a meghíváshoz a Christliche Welt barátai is. A Christ. Welt jeles és befolyásos vallási lap. Marburgban jelenik meg s álláspontja

szabadelvű orthodox, de bizonyos függetlenséggel és előhaladó iránynyal. Főszerkesztője Dr. Rade Márton marburgi egyetemi tanár, ki a bostoni congressuson mint képviselő volt jelen. Kiváló értelmi erő s született vezér, egyike Németországon azoknak, kik a nemzetközi érintkezéseknek szószólói és ügyünknek odaadó barátja. Ugy vagyunk értesülve, hogy a németországi egyetemi tanároknak kétharmada ez egyesülethez tartozik, mely a kereszténység szabad fejlődésének előmozdítására alakult.

Ennek a négy és még más ezután megnyerendő egyesületnek támogatása mellett tartatik meg a vallási congressus Berlinben 1910-ben, augustus hónapban. A congressus ideje még nincs pontosan megállapítva s egy részben függ attól is, hogy a berlini egyetem mikorra teszi csakugyan e hónapban tartandó századik évfordulójának ünnepélyét. — A rendező bizottság, mely az említett egyesületek kiküldötteiből alakult, nem rég gyűlést tartott Hannoverben s a congressus céljára és munkájára nézve megállapodások jöttek létre. Ezek még ugyan nem véglegesek, de abban megegyeztek, hogy Bremen, a vallási radikalizmusnak Németországon főhelye üdvözölje először a külföldről jövő vendégeket. A küldöttek innen Berlinbe mennek, a hol valószínűleg augustus első hetében lesznek a congressusnak ülései és tartanak hét napig, beleértve a kirándulásokat szombaton Wittenbergbe, a Luther munkásságának színhelyére, és Weimarba, hol Goethe, Schiller és az emberi szellem más felszabadítóinak emlékei vannak. Vasárnapot a vendégek Eisenachban töltik, melyhez annyi regényes és hősi emlék társul. Az utolsó ülést Wartburgban fogják tartani. — A rajnavölgyi szabadelvűek is meg akarják vendégszeretetüket mutatni. Kölnben akarják, hogy lássuk az ő hires folyójukat. — A congressus tervezetét átalánosságban megbeszélték. Angol és amerikai barátaink kívánságához mérten a tervezet magában foglalja a német theologia, bölselem és egyházi élet jelen állását. És ezek ismeretében remélhetőleg résztvesznek Weinel, Gunkel, Bousset, Troeltsch, Naumann, Traub, Foerster, Dorner, Schmidt, Eucken, Windelband, Baumgarten, Kirmss, Rade és Harnack lelkészek és tanárok. Így a külföldi küldötteknek szerencsájük lesz, hogy az előadások során hallgathatják és találkozhatnak Németország sok kiváló tudásával. Hogy az előadások megértése meg legyen könnyítve, angol nyelven előre kinyomják és szétosztják ama tagok közt, kik a német nyelvel ismeretlenek. — Hogy a külföldi kül-

döttek mily részt vegyenek a felolvasásokban, azt ezután határozzák meg a congressus titkárával egyetértve, ki reméli, hogy a jövő nyáron előre találkozik a bizottsággal és figyelembe veszi más barátok tanácsát is. A külföldi küldöttektől azt várják, hogy beszédeikben tekintettel lesznek az alkalom nemzetközi jellegére. — A német bizottság által kifejezett egyik óhaj, hogy Parker Tivadar születésének századik évfordulóját 1910-ben augusztusban ünnepeljék meg Berlinben.

A congressus, kirándulások, nyomtatványok és egyéb dolgok költsége mintegy nyolcz-tíz ezer dollárra megy. A hannoveri értekezleten elhatározták, hogy a német bizottságot újabb tagokkal nagyobbítják és ez év tavaszán gyűlést hívnak a nemzetközi congressus érdekében valószínűleg Berlinbe. A Protestanten-Verein ez évi őszi közgyűlésén kétségtelenül tovább tárgyalják és előbbre viszik a congressus ügyét.

A berlini congressus után, remélni lehet, hogy a küldöttek közül sokan Magyaroszágra utaznak és részt vesznek Dávid Ferencz, a magyar unitárius egyház megalapítója születésének negyedik százévi fordulóján rendezendő ünnepélyen.

Minden jel arra enged következtetni, hogy a congressus 1910-ben Németországon nagyon sikeres lesz. S itt az ideje, hogy európai és amerikai szabadelvű barátaink megtegyenek mindent arra nézve, hogy minden országból minél számosabb küldött jelenjék meg“.

Darwin születésének századik évfordulóját (1809. febr. 12.) ünnepelték s ünneplik ez évben mindenütt a tudomány mivelői és barátai. A fejlődelméletnek nemcsak a természettudományban, hanem a szellemi élet minden terén nagy hatása volt a tizenkilencedik század második felében. Folyóiratunk hasábjain annak idején tüzetesen foglalkoztunk a darwinizmussal és annak a valláshoz és az erkölshöz való viszonyával. S a mit akkor irtunk, azt ma is teljességében föntartjuk: hogy a czélirányos darwinismus nem ellene a vallásnak. Sőt ezt Darwinnak a fia által később kiadott életrajzi jegyzetei is megerősítik, mert Darwin maga is, úgy szólva czélirányos evolutionista volt. A világegyetemet nem tekintette a vak esetlegesség művének. „Méltán nevezhetnek engemet — mondotta — theistának.“ Darwin távol állott az anyagelvű fejlődéstől, melynek aztán a német Häckel lett a képviselője. S mi a Darwin emlékének ünnepléséhez vallási szempontból is őszintén és kegyelettel csatlakozhatunk.

Egy időszerű (??) kérdés. E czimen a „Sárospataki Református Lapok“ idei 10. száma egy a „Ref. Lelkészegyesület“ hasábjain megjelent szokatlan stylusú cikket ismertet. Tanulságul s további következtetésre közöljük itt belőle a következőket:

„*Egy időszerű (??) kérdés.* Ezt a kérdést nem én vetem föl. Ez a kérdés egy cikksorozat élén díszlik, mely a „Lelkészegyesület“ hasábjain a „Tudomány“ rovatban, még pedig párhuzamosan a „Sociális Kurzus“ című korszerű fejtegetéssel jelenik meg. A cikksorozat czíme: „Kik a kiküszöbölendő eretnekek?“

Ugy-e, időszerű kérdés?! Protestáns, közelebb református egyházunk ezer sebből vérzik. Egyes levelei — a szórványokban — sárgultan hullanak alá; hirneves buzgóságának virágai szintüket hagyva hervadoznak. Az ellenség, mely teljes fegyverzetében, erőtől s önbizalomtól s a megváltozott korszellem támogatásától elbizakodottan tör reánk, már kimondta, hogy Magyarországon helyre kell állítani a Mária uralmát. Világi férfiaink ajakán egymásután zendülnek az intő szövegek, hogy „Megnehezült az idők viharos járása felettünk“ s azok, a kiknek alkalmuk és módjuk volt, hogy e boszorkánykonyha titkaiba betekintsenek: félve, aggódva hívják tömörülésre az egész protestáns, nem, hanem az egész liberálisán gondolkozó magyar intelligentiát a fenyegetett lelkiismeret, a meggyőződés szabadságának védelmére irányuló harci sorba, s ime, épen ekkor az ORLÉ hatalmas testülete egyik legsürgetőbb kérdésnek azt látszik tartani: *Kik a kiküszöbölendő eretnekek?* Vagyis hogyan lehetne eltávolítani (bilincsekbe verni, esetleg megégetni) azokat az „új reformátusokat“, a „felvilágosult és haladó racionalistákat“, „édes Jézust tagadó, czífrázó racionalista atyafiakat“, vagyis mindazokat, akik a Szentháromság dogmáját, a Jézus csodáit, istenségét, születtől születését [mert hiszen, mondja, az állatok világában a szüzen nemzés, parthenogenesis egészen természetes gyakori dolog (azt elhagyja, hogy a legalsóbb rendben), tehát nem képtelenség] nem szóról-szóra úgy értelmezik és hiszik, mint a cikket író Eugenius, mindazok kiküszöbölendő eretnekek. Ezek az új reformátusok, a felvilágosodással kaczerkodó lelkészek, kik nem csupán dogmát prédikálnak, legalább nem az ő értelmében, akiknek *fájdalom, egy hajuk szála sem görbül meg, az eretnekek*, sőt még azok is, kik a „felvilágosultak“-kal kokettiroznak, megtagadják az Úr Jézust az emberek előtt. — *És remélik*, hogy ezek a „dk“ a hívó „református Sionnak“ immár nagy magas hegyéről, *amire nem méltók*, nyakra-főre rohanjanak a monarchiaúus *új református külön egyház* tengerébe“. Sőt akarja az Úr (ezt tudja Eugenius próféta), hogy tovább-tovább hajtsanak, „*haljanak a vízbe*“. Sőt többet remél, hogy tettükkel felébresztvén „az istenes figyelmet“ (Inquisitio?!) és reakciót, (aminek tudvalevőleg a protestantismus a hivatott képviselője!), ezek elővévén a szent Pál-féle irtókést, az *eretnebb* jövőben (Loyola redivivus?) „egy kemény és határozott zsinati tör-

vényben teljes mértékben érvényesítendik az egyenesen az Úr Jézustól nyert kulcsok hatalmát“. (Értsd: egy kis autodafét rendeznek itt is, ott is, míg végre maga marad a hithű Eugenius.)

Bocsássanak meg, tisztelt olvasóim, hogy ennyi badar idézetel fárasztani bátorkodtam. Ennyi azóban szükséges volt arra, hogy kimutassam, miszerint Eug. gondolata értelmében a mi legnagyobb veszedelmünk nem a hierarchia, nem az ultramontán támadás, sem a secták, hanem a református lelkészek egy nagy tömege, akik a felvilágosodással (mely tudvalevőleg a protestantismus legnagyobb ellensége!) kacérkodván, az írás szavai szerint: „mindent vizsgál-
nak, még az Isten mélységeit is“, de azokat nem úgy értelmezik, mint a csalhatatlan Eugenius. Nincs is sürgősebb teendőnk s bajainknak hathatósabb orvossága, mint ezeket *kiküszöbölni*, kiközösíteni. Azt hiszem mégis, hogy hathatósabb s Eugenius úrnak is inkább kedvére lenne a Kálvin jubileumi évében Budapesten a Kálvin-téren, Debreczenben a nagy templom előtt s más hithű református központokon óriási máglyákat rakni nyers fűzfából, arra oda hordani az új reformátusokat, a felvilágosult racionalistákat s hegyébe egy csomó unitariust s mig Eugenius — hiszem, kevesedmagával, talán (higyük a jobbat) egymagában — hithű imákat morzsolgatna, lassu tüzön megpörgölni őket. Ekkor lenne boldog a „*Református Sionnak immár nagy magas hegye*“.

De legyen elég!

A „Tudomány“ rovata alatt megjelent ezt a galimathiaszt nem akarom megtisztelni azzal, hogy érdemben szóljak a kérdéshez. Nem akarom figyelmeztetni arra, hogy mi — ellenségeink szemében *eretnekek*, — legkevésbé vagyunk hivatottak az eretnekek keresésére és üldözésére, mely a lelkiismereti szabadsággal, örök szilárd alapunkkal is szöges ellentétben áll; nem hozom fel azt, hogy az evangéliom szerint: a hit nem *beszédben* áll, hanem *cselekedetben* s Idvezítőnk nem azoknak ígérte az üdvösséget, kik a későbbi zsinatok — egymást ugyan kiátkozó — dogmái értelmében vallják az ő Istenségét, sőt egyenesen megmondta: „nem mindenki, a ki ezt *mondja*: Uram! Uram! megyen be a mennyeknek országába, hanem aki *cselekszi* az én mennyei atyámnak akaratát.“ Azt sem hozom fel, hogy Jézus sehol sem mondta azt, hogy arról ismerik meg az ő híveit, ha a zsinati megállapodások igaz értelmében hiszik a szentháromságot, hanem igenis mondta ezt: „Szeressétek még ellenségeiteket is (= közöcsítétek ki lelkészársaitokat?), áldjátok azokat, akik titeket átkoznak“ stb. és ezt: erről ismerik meg mindenek, hogy én tanítványaim vagytok, ha „*egymást szeretendítek*“, továbbá: „amint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást.“ (És ő nem ölt meg, nem közöcsített ki senkit, még Judást sem, hanem meghalt az övéiért). A testvériség boldogító társaságát (az Istenországát) alapította meg, melyben a legfőbb elv nem az uralkodó *imádása* (előtte szolgálai megalázkodás), hanem a tagok *boldogsága* volt czélül kitüzve. Mondom, nem akarok érdembe

bocsátkozni, csak egy kérdést teszek nem is a cikkíróhoz, hanem az ORLE tudós elnökéhez: Időszerűnek tartotta-e felvetni ezt a kérdést? Ez a legégetőbb sebe anyaszentegyházunknak? Oly sokan vagyunk-e már a lelkészegyesületben, hogy elérkezett volna a gyomlálás munkája? Lám az Idvezítő a konkolyt meghagyja a buza közt és az aratás idejére hagyta azok kiválogatását és megégetését, ami más szóval azt teszi: „Egyedül az Úr (s bizonyára nem Eug.) tudja, kik legyenek az övéi!” S nem látom alapszabályainkban az eretnekek keresését és üldözését.

Ez az igazi magyar átok! A bajban, a veszedelmek között, midőn egy akaratra, összetett erőre lenne szükség, ahelyett, hogy ellenállhatatlan erővel az ellenséget döngetnők, egymásra támadunk, egymás fején próbálgatjuk ki — ellenségeink örömeire — fokosaink erejét. És mikor a közös veszedelem érzetében minden protestánst, sőt a haladás és felvilágosodás minden egyes barátját oldalunk mellé kellene állítanunk: nincs-e nekünk sürgősebb teendők, mint felújítani a *homoousia* és *homoiusia* áldatlan vitáját s kiátkozni, kiközösíteni egymást, irtani, fogyasztani seregünket és épen ebben a veszedelmes időben?

Kálvin városában az új egyházi alkotmány az ígéhirdetést korlátlanul a lelkész meggyőződésére bizza s mindenkit befogad, aki magát — nem ref.-nak, hanem — protestánsnak vallja. Hát mi kiközösítjük azt, aki hű munkása a Jézus Istenországának, ha ugyan a dogmát nem úgy hirdeti, mint E. kívánja? Ez az, amit én időszerűnek nem találok!

X.

A „Ne temere“. Vaszary Kolos bibornok hercegprímás a márt. 16-án tartott tanácskozáson közölte a püspöki kar tagjaival az apostoli szentszék legujabb döntését, a melyet a magyar püspöki karnak odaterjesztett kérelmére a „Ne temere“ decretum XI. fejezet 2-ik szakaszának alkalmazására nézve hozott. A magyar püspöki kar ugyanis mindjárt a „Ne temere“ XI-ik fejezet 2. szakasza hivatalos magyarázatának megjelenése után felterjesztést intézett az apostoli szentszékhez, a melyben a Provida szóval kezdődő és eredetileg csakis Németországnak szóló pápai constitutióknak Magyarországra való kiterjesztését kérelmezte. Az apostoli szentszék, tekintettel a fenforgó kivételes körülményre, a kérelemnek helyet adott; egyuttal kijelentette, hogy mindazokat a vegyes házasságokat, a melyek Magyarországon a Ne temerének életbeléptetése óta e czímen egyházilag érvénytelenül köttetnek, ezennel érvényeseknek nyilvánítja. A kedvezmény kiterjed Magyarország kapcsolt részeire is.

A vegyes házasságok. A vegyes házasságoknak a „Provida“ kezdetű pápai dekrétum alapján való rendezése végett a magyar katolikus püspöki kar bizottságot küldött ki, a mely most végzett

a feladattal. Az új szabályzat szerint — a mint a Politikai Hétiszemle jelenti — a katolikus és nem katolikus felek között, ha a nem katolikus fél érvényesen meg van keresztelve, — például protestans — a házasság kötése bármely formában lehetséges, ha különben nincs közöttük házasságbontó akadály. Érvényesnek ismeri el az egyház a házasságot, ha a házassági kijelentés szabadsággal és bizonyíthatólag bármely formában történt is. Egyházi szempontból véve tehát akkor is érvényes lesz a házasság, ha a vegyes párok csak az állami anyakönyvvezető előtt kötötték meg házasságukat“. Más szóval a vegyes párok maradhatnak csupán az állami kötés mellett, semmint protestans lelkésszel áldassák meg házasságukat. Ez a „Ne temere“ visszavonása után alig érthető. Ily álláspont nem alkalmas arra, hogy a keresztény testvériséget elősegítse, a mire pedig e hazában annyira szükség van, s a mit ama szabályzat ellenére is érezni fognak annak különböző vallású polgárai.

Weygelné, Zalasowska Katalin. Az első lengyel unitarius hitvalló Weygel Melchior krakowi városi tanácsos, aranyműves özvegye. E nő volt az, Budzinus Szaniszló szerint, a ki Lengyelországban először vallotta az unitarius hitet, s kit ezért 1539-ben Krakowban nyilvánosan megégegtek. Zalasowska Katalin ismerősei előtt a háromságtan ellen nyilatkozott. A szentírást olvasgatva, jutott e meggyőződésre. Egyházi törvényszék elé hurczolják, a keresztény hittől való eltéréssel vádolva. Birái előtt ily vallomást tesz Istenről: „Hiszek az egy Isten lételében, a ki teremtette az egész látható és láthatatlan világot s a kit az emberi értelem föl nem foghat“. S nemcsak a háromságtant vetette el, hanem tagadta, hogy Jézus Krisztus öröktől fogva lenne Istenfia és tiltakozott a miseáldozat ellen is. Az egyházi törvényszék arra ítélte, hogy a város piacán égettessék meg. Birái közül némelyek kísérletet tettek, hogy nézeteinek visszavonására bírják, hogy életét megmentse; de ő tántoríthatatlanul megmaradt az ő hite mellett és csodálatos bátorsággal szenvedte el a máglya lángjai közt a legkínosabb halált. Ez volt Zalasowska Katalin, az első lengyel unitarius hitvalló.

Az unitarius kollegium könyvtárának érdekes könyveiből: Piscator. Artis poeticae praecepta (Albae Juliae, 1642. 8-r.) című csinosan bekötött, már szüette táblájú művének címlapján e bejegyzések olvashatók:

Sum Joannis Fölkény Százkezdj. Ao 1644. 18. Cal. Decembris. Alba-Julia. Emptus d. 73.

Tehát e könyv legelőbb a gyulafehérvári ref. kollegium egyik szász tanulójáé volt, ki ugyanott 73 denáron vette. Az első tulajdonostól ismét egy másik szászhoz került. A XVIII. száz elején már unitarius tulajdonosa volt, mint az első tiszta lapon e följegyzés tanusítja:

Ex Libris Andrae Bölön. Emptus dr. 34. Anno 1705.

Ugyanez időből a címlapon még ez áll: *Balthasaris D. Köpeczi Ao 1716. 2. Januarij Claudiopoli.*

A könyv elejéhez és végéhez néhány levélnyi latin prozódiai szabály van mellékelve a XVII. százból. Hátral valami Geleinek neve van följegyezve Újszékelből. Alább ez a latin-magyar epigramma olvasható:

Qui cupit in lecto lucem videre diei,

Utilitas et honor raro dabitur ei.

A ki délig az ágyban ásít s húzódozik,

Attól haszon 's betsület felettéb irtózik.

(1907.)

K. F.

Kalvin születésének negyedik százévi fordulóján Genfben emlékkötetet adnak ki. A kötet a genfi reformatornak a nevezetesebb iratait fogja magában foglalni, egyebek között önéletrajzát, mely zoltármagyarázatának elején áll; az ereklyékről szóló értekezését, mely tiltakozás a papi család ellen; az astrologiáról szóló értekezését, melyben a babona ellen ír; I. Ferencz francia királyhoz intézett levelét, mely a protestantismus védőirata; az újszövetséghez irt előszavát, mely biblia magyarázati elveit tartalmazza; s az urvasoráról való értekezését, mely az áhitat munkája.

A római katolikus egyház egyik megalapítójáról, Ireneusról, Beuzart „Etude sur l'histoire des dogmes“ munkájában ezt írja: Polykarpos gyakorolt rá nagy befolyást s theologiai és egyházi munkáját Ireneus 190 körül irhatta. Az egyházat illető nézetei: Az egyházé a tekintély (episcopatus), az egység (traditio) és az igazság (a szentírás). Az ó-szövetség az Isten szava és az újszövetségi iratok isteni ihletésnek a gyümölcse. — Az apostolok biztosítanak a szentíratok valódiságára nézve. A traditio a szentírás magyarázata az egyház által. Minthogy a szentírást nem mindenki tudja felfogni, azért annak helyébe a hagyomány léphet. Kétes esetekben a hagyományhoz kell fordulni. Az apostoli hagyomány valódiságát az episcopatus biztosítja. A püspökök az apostolok utódai és ugyanazt a tekintélyt élvezik. Mint apostoli utódok nyercik a

szentlelket, *mely a tanra nézve minden tévedéstől megóvja*. Mindenik egyházközség elvileg egyenlő, de az egyház oly köztársaság, mely monarchiává lenni indult. Róma minden tekintetet magához vonz. Ireneus határozottan Róma felé fordult és annak adta az elsőséget... Így lett idővel az apostolok egyházából római katolikus egyház. — Ireneus két sacramentumot ismer: a keresztséget és az urvacsorát. A keresztség az egyházba belépésre és a bűn megbocsátására szolgáló eszköz. Az úrvacsora az egész cultusnak összege. Ireneus nem hiszi, hogy az úrvacsorai kenyér és bor teljesen átváltoznék a Jézus Krisztus testévé és vérévé. A kenyér és a bor isteni elvtől, az Igétől vannak áthatva s táplálják a hívőt testileg s testének halhatatlanságot biztosítanak. — Az emberről való nézete, hogy az ember nem aeon, mint némely gnostikusok tanították; sem nem teremtett az angyalok által, mint más gnostikusok erősítették; sem nem formáltatott a demiourgos által, mint néhány gnostikus hitte. Az ember Isten teremtménye. Az ember testből és lélekből áll, mely mindkettőt Isten teremtette s mindkettőnek egyenlő a méltósága. Testének halála után a lélek a halottak tartózkodás helyére megy, hol várja a feltámadást, vagyis a testével való egyesülést. A Krisztus testi feltámadása bizonyossá teszi a hívőt az ő testi feltámadásáról. Ily nézeteket vallott Ireneus.

A vallástörténelem tanszékére a „College de France“-ba a pár hónappal ezelőtt elhunyt Reville Jean helyébe Loisy abbét nevezte ki három jelölt közül a francia kormány. Loisy abbé a modern katholicismusnak egyik legkiválóbb, legtudósabb képviselője. Először a párisi kath. papnevelő intézetben volt tanár, de szabadelvű nézetei miatt 1898-ban ez állását el kellett hagynia. Azután az École de Hautes Etudes-ben nyert tanári állást, melyről 1904-ben maga mondott le, miután könyveit és személyét egyházi kárhooztatás érte. Loisy abbé mindig következetes volt önmagához; sem gyöngeséget nem árult el, sem kétértelmű szerepet nem játszott; a szabadelvűségből lelke nem járt vissza az elhagyott ultramontanizmus rejtett tájaira. Az igazságok mellett, melyekhez a történelmi vizsgálódás útján jutott, szilárdon megállott. A vallástörténelmi tanszék a College de Franceban széles tért nyit most számára és szabadvizsgálódást biztosít, s az előzmények után remélni lehet, hogy tovább és főlebb fog Loisy a történelmi igazságok megismerésben haladni.

Khina a haladás útján. Japánnak Oroszország felett nyert győzelme a „mennyei birodalmat“ is megmozdította. A khinai conservatismusnak erős intő jel volt a japáni példa. És Khina elha-

tározta, hogy a nyugati cultura elsajátítására nézve Japánt követni fogja. S ma a tróntól le a legalsóbb néprétegig a reform iránt hajlandóság mutatkozik. Csupán egy kicsiny párt ragaszkodik még a régi rendszerhez, mely azonban a megindult mozgalmat meg nem állíthatja. Hogy mennyire akarják a reformot, mutatja az, hogy azt az iskola reformján kezdik és arra nézve terjedelmes tervet dolgoztak ki. A régi vizsgarendszer, mely a mandarinságra minősített, elesik. Khinában eddig nem voltak állami iskolák, hanem mindenki magán úton készült a régi khinai klasszikusokból és csak a vizsgát kellett aztán állami bizottság előtt letenni. Most az egész iskolaügyet az állam veszi kezébe s lesznek alsóbb, közép és felsőbb iskolák, a melyekben a khinai klasszikusok mellett a természettudományi tárgyak is kötelezők lesznek. S azok a nemzetek, melyek Khinát ezelőtt néhány évvel érdekkörök szerint akarták megosztani, mindenik a maga kereskedelme számára egy külön territoriumot biztosítani, most már csak az iskolai reformban részvétellel biztosíthatnak maguknak befolyást. Az amerikaiak, japánok és angolok teszik is ezt. Amerika részéről a többek közt Rockefeller három millió dollárt adott a Shantungban állítandó angol-amerikai-khinai egyetem számára. Az amerikai kormány pedig a boxerlázadás okozta amerikai károk kárpótlás összegét visszaadta Khinának, az alatt a feltétel alatt, hogy évenként nyolczvan khinai ifjut küld államköltségen az Egyesület Államok iskoláiba tanulásra. A japánok meg éppen elárasszák Khinát tanerőkkel, ujságalapítást és mindenféle eszközt felhasználnak befolyásuk biztosítására. S ezenkívül mintegy tízezer khinai ifjú tanul a japáni felsőbb iskolákban. Az angolok Tainganfu észak-khinai városban már ezelőtt több évvel állítottak angol-khinai egyetemet. Mindez a khinai állami iskolareformot csak elő fogja segíteni. A nyugati culturának megismerése a vallási fogalmakba is új képzeteket fog hozni és azok kétségtelenül tovább terjednek és nagyobb mértékben, mint a hogy azt az eddigi vallási küldöttségek eszközölhették.

Oroszországban az alkotmányos kormányzat alatt sem javultak a vallási ügyek. A Japánnal viselt háború sem nyitotta meg szemét az orosz államférfiaknak, hogy az igazi reform útjára lépjenek és érvényt szerezzenek a lelkiismereti szabadságnak. Sőt épp ennek az ellenkezője történik. Ujabban a szent orosz egyház püspökei Kieffben értekezletre gyültek össze és elhatározták, hogy felírnak a dumához (parliament), hogy az mondja ki: hogy a дума

nem illetékes törvényt hozni a nyilvános istentiszteletet vagy a papságot illető ügyekben. S egyúttal előterjesztést tettek, hogy miképpen akadályozzák meg más felekezetek terjedését. Így például, hogy az orosz egyház tagjainak ne legyen szabad kitérni a püspök engedélye nélkül; az eretnekek által tartott birtokoktólük vétessenek el és adassanak igaz hívó tagoknak; a disszenter testületek tanítói, ha téritésen kaptak, törvény által büntetessenek. Ha az előterjesztést minden pontjában nem is teszi magáévá a kormány, de arra sincs kilátás, hogy a szent orosz egyház előjogait korlátozza és a vallásegynlőség elvét emelje törvényre.

Belgiumban a közvélemény nagyon felzudult a szerzetek folytonos szaporításán. 1900-ban 2286 szerzet volt 40,834 taggal, holott azelőtt félszáz évvel 776, 11,968 taggal. Az állam és egyház szétválasztása Franciaországban első sorban a szomszéd Belgiummal éreztette hatását. Egész sereg szerzetes özlött oda, úgy hogy Belgiumban 1906-ban a szerzetek száma 2764 lett s a szerzetes barátok és apácáké 46,794.

Az evangeliumoknak egy értékes kézirat példányára találtak Kisázsziában. A példány biborszinű selyemre van írva ezüstbetűkkel görög nyelven. Hozzáértők becslése szerint a VII-ik százévből való. A szentpétervári császári könyvtár tizenhárom ezer rubelt fizetett érte. Értékes voltáért és archeologiai becseért több felé osztották el. Egy részét megvásárolta a Vatikán, s egy másik részét a londoni nemzeti muzeum. Most Szentpétervárt az egészet kiadják hű utánzattal, biborszinű selymen ezüst betűkkel. 100 példányt nyomtatnak belőle és egy példánynak az ára 500 rubel lesz.

Gyászhir. Fekete Gábor kir. táblai elnök, unitar. egyházi főgondnokot és családját nagy veszteség érte veje, *Bodola* Gábor székelyudvarhelyi kir. törvényszéki elnök febr. 9-én történt halálában.

ARANYKÖNYV.

Adományok a marosvásárhelyi templom építésére.

(XI. közlemény.)

Unitárius Egyház 1908. évi segélye 400 korona. Csiki László egyházi tanácsos 471. sz. gyűjtőívével Marosvásárhelyről 100 korona. Deák Gergely körjegysős Sóváradról 12 korona.

I—XI. közlemény összesen 4756 korona 30 fillér.

Fenti kegyes adományokat hálás köszönettel nyugtázom s felkérem azokat, kik adományaikkal késnek, hogy gyűjtésüket, illetve elfogadott gyűjtőleveiket, ha üresen is, szíveskedjenek beküldeni, hogy elszámolhassunk.

Marosvásárhely, 1909 márt. 12-én.

KELEMEN ALBERT,
lelkész és ideiglenes pénztárnok.

Alapítvány a székelykeresztúri gymnasiumnál.

Lőrinczy Dénes ny. vezérőrnagy székelykeresztúri gymnasiumunkhoz szorgalmas és jómagaviseletű szegény székely fiuk segélyezésére 2000 kor. alapítványt tett. Nemes szívű alapítványozó katonai pályáján becsületére, díszére vált a székelységnek. Most szülőfalujában, Szent-Ábrahámon nyugalmat élvez. Most sem pihen, csak munkakört cserélt, jötteteket gyakorol. Szülőfaluja népnevelése ügyében nagy áldozatot hozott. Közelebbről tett, említett alapítványával pedig áldozatot hozott egész egyházának s a magyar kulturának.

Az intézet nevében nemeslelkű alapítványozónak forró köszönetet mondok.

Székelykeresztúr, 1909. márt. 17-én

PAP MÓZES,
igazgató.